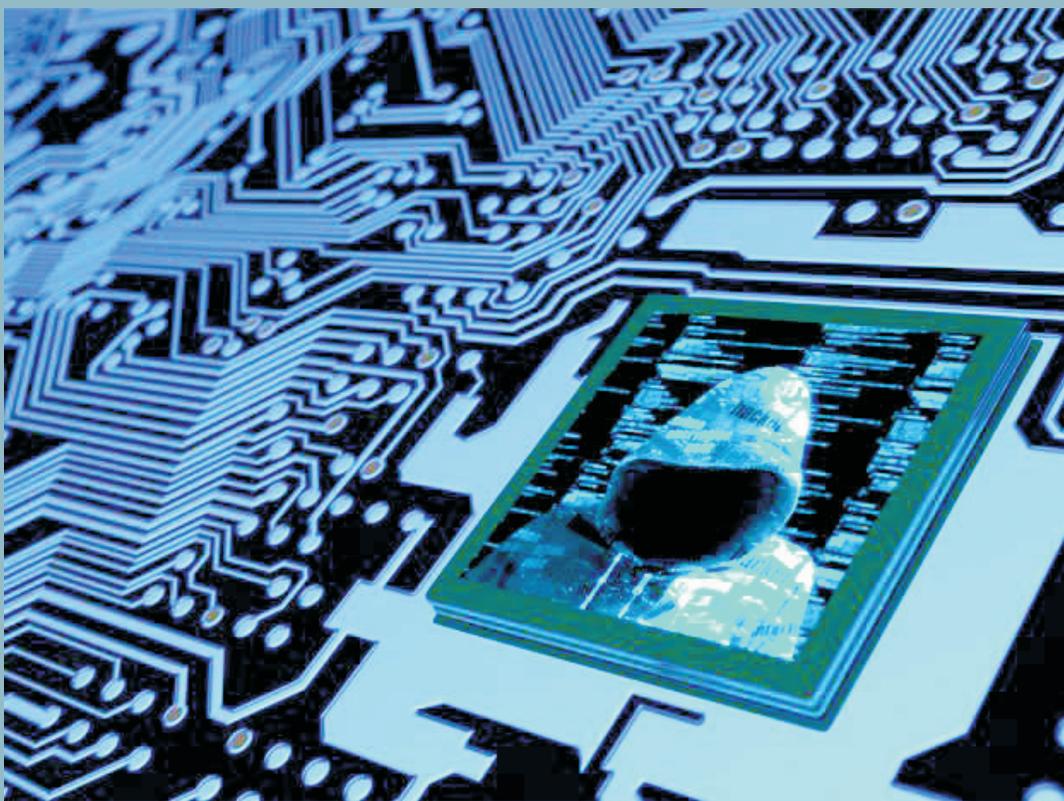
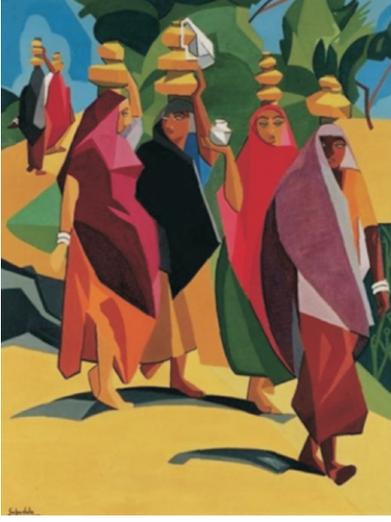

વિશ્વવિહાર

વર્ષ : 22 * અંક : 11 * ઓગસ્ટ 2020 * કિં. રૂ 15

સાયબરસુરક્ષા

શ્રી જહાંગીર સાબાવાલાનાં ચિત્રો

‘શ્રી જ્યોતિભાઈ ભટ્ટ : મારાં
કલાસ્મરણો’ વિશે
શ્રી અનિલ રેલિયા

‘અનાહતા’ નવલકથામાંથી
કુંતીના પાત્રની એકોક્તિની પ્રસ્તુતિ
પ્રજ્ઞાચક્ષુ દિવ્યા ચૌભિસા

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : કુમારપાળ દેસાઈ, સંપાદક : પ્રીતિ શાહ
પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સામે,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : અજય ઓફસેટ,
સી-૧૨, બંસીધર મિલ કમ્પાઉન્ડ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ♦ www.vishwakosh.org
છૂટક કિંમત : ₹ ૧૫/-, વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦/-, ત્રણ વર્ષનું લવાજમ ₹ ૪૫૦/-
લવાજમ : ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ. ઓ.થી જ મોકલવું.

વિશિષ્ટ સહયોગ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાઇટ્રેટ્સ)

[અહીં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની છે.]

કોવિડ-૧૯ અને ડિજિટલ ટેક્નોલોજીનું ઘોડાપૂર

માઈકોસોફ્ટના સહસ્થાપક બિલ ગેટ્સે ૨૦૧૫માં ટેડટોકના પ્રવચનમાં ભવિષ્યકથન કર્યું હતું કે ‘માનવજાતના અસ્તિત્વને ચેપીલા વાઈરસનો ભય છે. આપણે વૈશ્વિક રોગચાળાને નાથી શકવાની સજ્જતા કેળવવાની જરૂર છે.’ ત્યારે ભાગ્યે જ કોઈએ કલ્પ્યું હશે કે પાંચ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં તેમનો આ ભય સાચો પડતો લાગશે. ડિસેમ્બર, ૨૦૧૯માં જ્યારે કોરોના વાઈરસે સૌ પ્રથમ દર્શન દીધાં ત્યારે આપણે મેડિકલ ક્ષેત્રે કે ટેક્નોલોજી ક્ષેત્રે એટલા સજ્જ ન હતા કે વૈશ્વિક મહામારીને પહોંચી વળીએ. પ્રારંભમાં આ વાતને બહુ ગંભીરતાથી લેવાઈ પણ ન હતી. પરંતુ જોતજોતાંમાં વાઈરસ આખી દુનિયામાં ફેલાઈ ગયો. આ સમયે આપણી પાસે સજ્જતા કેળવવાનો કે પછી વાઈરસથી ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિ સામે બાથ ભીડવા માટે નવી ટેક્નોલોજી વિકસાવવાનો સમય ન રહ્યો. વાઈરસના ચેપના ભયથી મહિનાઓ સુધી લોકોએ તમામ પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરી દીધી. સમગ્ર સમાજ ચેતનાવિહીન થઈ ગયો. આ પરિસ્થિતિ ક્યાં સુધી ચાલે ? પ્રવર્તમાન ટેક્નોલોજીની આંગળી પકડીને સમાજ ફરી પાછો પૂર્વવત્ થવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અહીં એવી કેટલીક ટેક્નોલોજીની અથવા તો ટેક્નોલોજી આધારિત સેવાઓની વાત કરવી છે જે વેપારધંધા, કામકાજ, ઉત્પાદન, શિક્ષણ, મનોરંજન, મેડિકલ સેવાઓ વગેરેને પાટે ચડાવવામાં મદદરૂપ થઈ. હા, આમાંની કેટલીક ટેક્નોલોજીને હજુ આપણા દેશમાં વ્યાપકપણે સ્વીકૃતિ નથી મળી.

૧. ઓનલાઈન ખરીદી અને વિતરણ : જ્યારે ૨૦૦૨માં ચીનમાં સાર્સે હાહાકાર મચાવ્યો ત્યારે ત્યાં ઓનલાઈન વ્યાપારમાં જબરો ઉછાળો આવ્યો હતો. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી ઓનલાઈન વ્યાપારે ઘણી પ્રગતિ કરી છે. આજની પેઢીએ અપનાવી લીધેલી આ પદ્ધતિથી જૂની પેઢીના લોકો થોડા અલિપ્ત રહેતા હતા. કોવિડ-૧૯ના ભયને લીધે આ પદ્ધતિ ખૂબ જ ફૂલીફાલી છે. શાકભાજી, દૂધ જેવી જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓથી માંડીને ટીવી, ફીજ વગેરે પણ ઘરઆંગણે મળી જાય છે.

આ સમગ્ર પદ્ધતિની પશ્ચાદ્ભૂમાં ખૂબ જ વિશ્વાસપાત્ર લોજિસ્ટિક (વ્યવસ્થાપન) પદ્ધતિ હોય છે. જ્યારે વસ્તુઓનું વિતરણ માણસો દ્વારા થતું હોય ત્યારે તે વાઈરસમુક્ત છે તેમ ખાતરીથી ન કહી શકાય. આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે કેટલાક દેશોમાં હાથોહાથ વિતરણ કરવાને બદલે વિતરણની એક જુદી રીત અપનાવવામાં આવી છે. આપણે ત્યાં પણ કેટલીક જાગૃત સોસાયટીઓમાં આ પદ્ધતિ અમલમાં મુકાઈ છે. આ રીતમાં વિતરકે મુકરર કરેલી એક જગ્યા પરથી સામાન લઈને સોસાયટીએ મુકરર કરેલી જગ્યા પર તેને મૂકી દેવાનો હોય છે. આ જગ્યાએ સામાનને સેનિટાઈઝ (વિષાણુમુક્ત) કર્યા પછી જ ઉપાડવામાં આવે છે. અલબત્ત, સામાનવિતરણમાં ડ્રોન અથવા રોબોને પણ કામે લગાડી શકાય. અત્યારે તો આપણે માલસામાનના વિતરણ વખતે પણ તેને સંપૂર્ણ

વિધાણુમુક્ત રાખવા માટે એક સ્પષ્ટ અને નીવડેલ પદ્ધતિને યુસ્તપણે અપનાવવાની જરૂર છે.

૨. નાણાકીય વ્યવહાર : કેટલાંક વર્ષોથી ડિજિટલ નાણાકીય વ્યવહાર પ્રચલિત થતો જાય છે. ચલણી નોટ અને સિક્કાઓ વાઈરસના ફેલાવા માટે કારણભૂત બની શકે છે માટે કાર્ડથી કે ઈ-વોલેટ મારફતે ચુકવણી વધુ ને વધુ સ્વીકાર્ય બનતી જાય છે. વિશ્વબેન્ક મુજબ હજુ પણ દુનિયામાં લગભગ બે અબજ લોકો ડિજિટલ નાણાકીય વ્યવહારથી અલિપ્ત છે. તદુપરાંત આ વ્યવહાર કેટલાંક સાધનોનો ઓશિયાળો રહે છે. માટે ચલણની જગ્યા સંપૂર્ણપણે કાર્ડ ક્યારેય ન લઈ શકે. આ સંજોગોમાં ચીન, અમેરિકા, દક્ષિણ કોરિયા જેવા દેશોએ બેન્કમાંથી નાણાંવ્યવહાર માટે જાય તે પહેલાં તેને સેનિટાઈઝ કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે. બીજા દેશોએ આ વાતનું અનુકરણ કરવાની જરૂર છે. ચલણને સેનિટાઈઝ કરવા માટેનાં સાધનો હજુ લોકપ્રિય બન્યાં નથી. ભવિષ્યમાં ચલણ સેનિટાઈઝ કરવા માટેનાં વ્યવહારુ સાધનોની માંગ ઊઠશે તેવું લાગે છે.

૩. ઘરેથી કામ : બંગ્લાલુરુની કેટલીક આઈટી કંપનીઓએ તો તેમના કર્મચારીઓને ડિસેમ્બર, ૨૦૨૦ સુધી ઘરેથી કામ કરવાનું જણાવી દીધું છે. મોટાભાગના દેશોમાં ઘણી કંપનીઓની આ જ પરિસ્થિતિ છે. અહીં ટેકનોલોજીની મુખ્ય ભૂમિકા છે. આ માટે VPNs (Virtual Private Networks), VOIPs (Voice Over Internet Protocols), વર્ચ્યુઅલ મિટિંગ, ક્લાઉડ ટેકનોલોજી, અન્ય સાધનો વગેરેની મદદ લેવામાં આવે છે. ઘરના વાતાવરણનો મલાજો જાળવી રાખવા માટે ‘ચહેરા ઓળખ - Face Recognition’ ટેકનોલોજીની મદદથી આભાસી (Virtual) મિટિંગ

અનુક્રમ

કોવિડ-૧૯ અને ડિજિટલ	
ટેકનોલોજીનું ધોડાપૂર	૩ ચિંતન ભટ્ટ
વિશ્વવાત્સલ્યના આરાધક	૭ રજનીકાંત લક્ષ્મીચંદ સંઘવી
ભાષાધર્મ ભૂલ્યું છે ગુજરાત	૯ અનિલ રાવલ
ક્યા કહેના !	૧૨ સુધા ભટ્ટ
ભારતીય અર્થતંત્ર પર	
કોરોનાનો કેર	૧૪ પ્રવીણ ક. લહેરી
વિશ્વકોશવૃત્ત	૧૭ -
પરમાણુશસ્ત્રોની દોડ	૧૯ કિશોર પંડ્યા
યાદોં કી બારાત	૨૨ દીપક મહેતા
સ્વામી સ્વરૂપદાસજી અને	
‘પાંડવ યશેન્દુ ચંદ્રિકા’	૨૪ વી. એસ. ગઢવી
સાયબરસુરક્ષા અંગે જાગૃતિ	૨૭ સંજય ચૌધરી
વીતી જશે આ રાત	૩૧ પૂર્વી દેસાઈ
જહાંગીર સાબાવાલા	૩૩ રમેશ બાપાલાલ શાહ

દરમિયાન પશ્ચાદ્ભૂ બદલાવી શકાય છે. ‘ઘરેથી કામ’ કરવાથી વાઈરસ સંક્રમણ તો અવરોધિત થાય જ છે; સાથે સાથે સમય અને ઈંધણની બચત થાય છે. પ્રદૂષણ ઓછું કરતી આ પદ્ધતિ વધુ અનુકૂળ આવે છે. અલબત્ત, આ પદ્ધતિએ કેટલાક પડકારોનો પણ સામનો કરવો પડે છે. ડેટા - માહિતીની સલામતી, ગોપનીયતા જેવા કેટલાક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવું પડે છે. તદુપરાંત ‘કામના સ્થળે સલામતી’ જેવા કાયદાઓની પણ સમીક્ષા કરવી પડશે. અત્યારે તો વખાના માર્યા ઘરેથી કામ કરવાનું અમલમાં આવ્યું છે પણ આ પરિસ્થિતિ જો સામાન્ય થઈ જશે તો કંપની જે વિસ્તારમાંથી ઓછા વેતને કર્મચારી મળશે તે વિસ્તાર પસંદ કરશે અને આ રીતે રોજગાર મેળવવા માટે એક નવું પરિમાણ ઉમેરાશે. હંમેશાં ઘરેથી જ કામ કરવાથી કર્મચારી અને તેના કુટુંબીજનોની માનસિક હાલત કેવી થશે તે તો સમય જ કહેશે.

અલબત્ત, બધું જ કામ તો ઘરેથી ન જ કરી શકાય. માની શકાય કે વધુ ભણેલા લોકોને ઘરેથી કામ કરવાના વિકલ્પની શક્યતા વધુ છે.

૪. વિદ્યાલયથી દૂર રહીને ભણતર : આપણાં પુરાણોમાં ગુરુની - વિદ્યાલયની નજીક ગયા સિવાય ભણ્યાનો દાખલો છે. કોરોના સંક્રમણની ભીતિને કારણે એપ્રિલ, ૨૦૨૦ સુધીમાં લગભગ બસો દેશોએ શાળાઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયો બંધ કરી દીધાં જેને લીધે લગભગ દોઢ અબજ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને અસર થઈ. વિદ્યાલયથી દૂર રહીને ટેકનોલોજીની મદદથી ભણતર શરૂ થયું. જે લોકો ટેકનોલોજીથી વાકેફ હોય અને જેમને આ પદ્ધતિ પરવડી શકે તેમ હોય તેમને આ વ્યવસ્થામાં બહુ મુશ્કેલી ન પડી. સમાજનો જે વર્ગ આ બધી સગવડથી વંચિત છે તેમનું શું? વિદ્યાર્થીઓ ભણે તે જોવાની જવાબદારી ધરના વડીલોને શિરે હોવાને કારણે તેમના પર એક વધારાનું ભારણ આવ્યું. અત્યારે તો આ પદ્ધતિ અંગે ઘણી બુમરાણ છે. યાદ કરો; જ્યારે બાળક પહેલી વખત બાલમંદિરે જાય ત્યારે રડતું રડતું જાય છે અને થોડા સમયમાં ટેવાઈ જાય છે. એ જ રીતે જો કોરોનાકાળ લાંબો ચાલશે તો આપણે નવી પરિસ્થિતિથી ટેવાવું પડશે - નવી ટેકનોલોજીની નિપુણતા કેળવી તેને અપનાવવી પડશે.

૫. સ્વાસ્થ્યરક્ષક ટેકનોલોજી : સ્વાસ્થ્યસંભાળ માટે આપણે દવાખાને જઈએ ત્યારે કોવિડ-૧૯ના સંક્રમણની શક્યતા વધી જાય છે. આજે બજારમાં વિવિધ ઉપકરણો ઉપલબ્ધ છે જેના ઉપયોગથી આપણે જ આપણા મહત્વપૂર્ણ પરિમાણો (Vital Parameters) જાણી શકીએ. એ હેતુસર એવા પોશાક પણ ઉપલબ્ધ છે જે આ કાર્ય કરી કમ્પ્યુટરને - ચેટબોટને જાણ કરે. પ્રાપ્ત પરિમાણોને આધારે કમ્પ્યુટર રોગનું પ્રાથમિક નિદાન પણ કરી શકે છે અને દવા પણ સૂચવી શકે. અલબત્ત, ડોક્ટરની સલાહ વગર દવા લેવી હિતાવહ નથી. આ સમસ્યાના નિવારણ રૂપે સમગ્ર કાર્યપદ્ધતિમાં ડોક્ટરનું જોડાવું પણ આવશ્યક છે. ઉપગ્રહ આધારિત ટેલિમેડિસિન પદ્ધતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેને વીમા કવચ મળે, કાયદાકીય રીતે યોગ્ય માન્યતા મળે તો આ ટેકનોલોજી જનસમુદાયના સ્વાસ્થ્યરક્ષણ માટે અગ્રેસર રહે તેવી સંભાવના ડોકાઈ રહી છે.

૬. મનોરંજન : પ્રસન્ન સમાજનું સૌથી અગત્યનું અંગ છે મનોરંજન. આ માટે લોકો સાથે મળીને સિનેમા, નાટક, સંગીતના જલસા વગેરેનો આનંદ લેતા હોય છે પણ કોરોનાને લીધે આ શક્ય નથી. આધુનિક ટેલિવિઝન અને તેને સંલગ્ન ટેકનોલોજીથી સિનેમા ઘર-ઘરમાં પહોંચી ગયા. કલાકારોની સર્જનાત્મકતાને લીધે કોરોનાની મર્યાદા જાળવીને પણ નવા સિનેમાનું નિર્માણ શક્ય બન્યું જે OTT (Over The Top) જેવા માધ્યમથી સીધા ઘરમાં જ પહોંચી ગયા. એમેઝોન, નેટફ્લિક્સ વગેરે કંપનીઓએ આ તક ઝડપી લીધી. વાંચનના શોખીનો માટે ‘ઓનલાઈન’ પુસ્તકો તો ઉપલબ્ધ હતાં જ. વોટ્સએપ જેવી એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ પણ ખાસ્સો વધી ગયો. સંગ્રહાલયો અને આંતરરાષ્ટ્રીય ધરોહરનાં સ્થળોની આભાસી મુલાકાતની સગવડ પણ ટેકનોલોજીને પ્રતાપે શક્ય બને છે. આપણે આ બધાના સાક્ષી રહ્યા છીએ. મોબાઈલ, ટેલિવિઝન અને આધુનિક સંચાર ટેકનોલોજીએ કોરોનાના એકલવાસ દરમિયાન માનવજાતને મનોરંજનની ખોટ પડવા નથી દીધી અને સમાજને પ્રસન્ન રાખવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી છે.

કોરોના મહામારી દરમિયાન અનેક ટેકનોલોજીના ઉપયોગમાં ઘોડાપૂર આવ્યું છે તેમાં બે મત નથી. ઘરની બહાર નીકળ્યા સિવાય દવાઓ, ખાદ્ય સામગ્રી, સ્વાસ્થ્ય-રક્ષક ઉપકરણો વગેરે ટેકનોલોજીની મદદથી મેળવી લેવાની આપણી જીવનશૈલીમાં મોટો ઉછાળ આવ્યો છે. અહીં ત્રિપરિમાણીય - 3D પ્રિન્ટિંગ, રોબોટિક્સ અને ડ્રોન ટેકનોલોજીને ભૂલી શકાય નહીં.

ખબર નથી આ કોરોનાકાળ કેટલો લાંબો ચાલશે. સમાજ અમર્યાદિત સમય સુધી નિષ્ક્રિય અને સ્થિર ન રહી શકે અને તે હિતાવહ પણ નથી. કોવિડ-૧૯ની આમન્યા જાળવીને વિશ્વના દરેક સમાજે પૂર્વવત્ જીવન શરૂ કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા છે. આ મહામારીએ આપણને ઘણું શીખવ્યું છે. એક શીખ એ છે કે ધંધાપાણી અને જીવન પહેલાં જેવું શરૂ થઈ જાય તે માટે તત્પરતાથી ડિજિટલ ટેકનોલોજી વિશે માહિતગાર થઈ તેને પ્રેમથી અપનાવી લેવી. લાગે છે કે કોવિડ-૧૯ પછીના વિશ્વમાં કોઈ પણ દેશને પ્રગતિ સાધવા માટે કે કોઈ પણ વ્યવસાયમાં ટકી રહેવા માટે ડિજિટલ ટેકનોલોજી સિવાય બીજો કોઈ આરો નથી. નવીનતમ ટેકનોલોજી સાથે તાલમેલ સાધીને જ માનવજીવન પૂર્વવત્ થઈ શકશે. આ માટે વડીલોએ ખાસ પ્રયત્ન કરી સમાજમાં દાખલો બેસાડવાની જરૂર છે.

બી.બી.સી.ના જણાવ્યા મુજબ કોવિડ-૧૯ને કારણે અંદાજિત બે અબજ લોકો તેમની નોકરી ગુમાવશે. આ આર્થિક બોજો સમાજના સૌથી સંવેદનશીલ વર્ગ પર છે. ડિજિટલાઈઝેશન અને વૈશ્વિક મહામારીને લીધે લોકોની કામ કરવાની રીત અને તેના પ્રકારમાં ઝડપથી ફેરફાર થઈ રહ્યા છે. એની અસર કઈ રીતે દૂર કરવી તે ઉદ્યોગક્ષેત્રો અને દેશને માટે એક અગત્યનો મુદ્દો બની રહે છે. આ અંગે સમયસર ધ્યાન આપી; લોકોને કેન્દ્રમાં રાખીને નિરાકરણ લાવવાની જરૂર રહેશે.

— ચિંતન ભટ્ટ

વિશ્વવાત્સલ્યના આરાધક

મુનિશ્રી સંતબાલજી

મુનિશ્રી સંતબાલજીનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના ટંકારાથી ચાર માઈલ દૂર ટોળ ગામમાં નાગજીભાઈ દેવજીભાઈ દોશીનાં ધર્મપત્ની મોતીબહેનની કૂખે વિ. સ. ૧૯૬૦માં થયો હતો.

સંતબાલજીનું સંસારી નામ શિવલાલ હતું. માતૃશ્રી મોતીબહેન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન હતાં તો પિતાશ્રી નાગજીભાઈ દેવજીભાઈ સ્થાનકવાસી જૈન હતા. શિવલાલને એક બહેન હતાં, તેમનું નામ મણિબહેન. નાનપણમાં શિવલાલે પિતાનું છત્ર ગુમાવ્યું.

૧૮ વર્ષની વયે માતા મોતીબાએ શિવલાલના વેવિશાળ માટે વચન આપી દીધેલ. થોડા સમય પછી

માતાનું અવસાન થયું. વૈરાગ્યના રંગો વધુ ઘૂંટાયા. શિવલાલે કન્યાના ઘરે જઈ વાત કરી કે, ‘મેં દીક્ષા લેવાનું નક્કી કર્યું છે. તમારે સંયમ માર્ગે આવવું હોય તો મારી અનુમોદના છે અને સંસારમાં રહેવું હોયતો તમારા ભાઈ તરીકે મારા તમને આશીર્વાદ છે’ એમ કહી શિવલાલે વાગ્દત્તા દિવાળીને વીરપસલીની સાડી ઓઢાડી. દિવાળીએ પણ ભાઈનું મોં મીઠું કરાવ્યું.

દીક્ષા માટે અનુમતિ મળતાં શિવલાલે વિ. સં. ૧૯૮૫ના પોષ સુદ આઠમ, ૧૮-૧-૧૯૨૮ના દિને મોરબીમાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના કવિવર્ય પૂ. નાનચંદજી મહારાજસાહેબ પાસે ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી મુનિશ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજી બન્યા.

દીક્ષા લીધા પછી જીવનની દૃષ્ટિમાં આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું. સ્વર્ગમાં માતાના વાત્સલ્યનું દર્શન કરતાં ‘ૐ મૈયા’ને પોતાના જીવનનું સૂત્ર બનાવ્યું. જગતનાં તમામ સૌંદર્યને બાલભાવે નિહાળતા બાળક જેવા નિખાલસ અને નિર્દોષ સંતે ‘સંતબાલ’નું નામ ધારણ કર્યું.

પૂજ્ય સંતબાલે તેમના જીવનકાળ દરમિયાન ચિંતનાત્મક ધાર્મિક સાહિત્યનું સર્જન કર્યું હતું. તેમાં મહાવીરવાણી રજૂ કરતાં સૂત્રો, ‘દશવૈકાલિક સૂત્ર’, ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’, ‘આચારાંગ સૂત્ર’, ‘સર્વધર્મ પ્રાર્થના પીયૂષ’, ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર’, ‘સિદ્ધિનાં સોપાન’, ‘વિશ્વવાત્સલ્ય મહાવીર’, ‘બ્રહ્મચર્ય’, ‘સાધના’ અને ‘ધર્માનુબંધી’ વિશ્વદર્શનનાં ૧૦ પુસ્તકો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં, ‘સ્કૂરણાવલી’, ‘મૃત્યુકાળનો અમૃતખોળો’, અભિનવ રામાયણ, અભિનવ મહાભારત, ‘જૈન દૃષ્ટિએ ગીતાદર્શન’, ‘અનંતની આરાધના’, ‘સંતબાલ પત્રસુધા’, ‘સાધક સહચરી’ અને ‘ભગવતી સૂત્ર : વિવૃત્તિ’ મળીને દર જેટલાં પુસ્તકોનું

સર્જન કર્યું છે. હઠીભાઈની વાડીએ અમદાવાદ ખાતે મનુભાઈ પંડિત અને રજનીકાંતભાઈ સંઘવીના સહયોગથી મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર અંતર્ગત પ્રકાશન અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ થઈ. આ લખાણો, ધર્મશાસન, સમાજ અને ગૃહસ્થોને વિશદ માર્ગદર્શક અને પ્રેરક રહ્યાં છે.

જાહેરજીવનને કારણે થોડાં વર્ષો સંપ્રદાયમાંથી જુદા થયા પરંતુ સાધુવેશ ન છોડ્યો અને પોતાના ગુરુદેવ સાથે સંબંધ, અંતિમ સમય સુધી વિનયભાવે સાચવ્યો. ગુરુ નાનચંદ્રજી મહારાજ કહેતા, ‘સંતબાલ જૈન સાધુ નહીં પણ જગતસાધુ છે.’

ગાંધીવિચારસરણીને કારણે તેમણે નિજ જીવનને પ્રયોગશાળા બનાવી પારમાર્થિક હેતુ અર્થે સફળ શુદ્ધિપ્રયોગો કર્યા. નર્મદાકિનારે રણાપુરમાં એક વર્ષના મૌન એકાંતવાસ પછી તેમને લાગ્યું કે જૈન સાધુ પણ સમાજનો એક ભાગ છે. તેથી તેમણે આત્મસાધનાની સાથે માનવસેવાનાં કાર્યની પ્રેરણા કરવી જોઈએ. આ વિચારધારા અંતર્ગત તેમણે કેટલીક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી જેમાં મુખ્ય છે —

* ભાલ નળકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘની સ્થાપના હેઠળ ગુંદીમાં રવિશંકર મહારાજના પ્રમુખપદ નીચે ભાલ પ્રદેશમાં વિવિધ સેવાકાર્યો કર્યા જે સંસ્થા હજુ કાર્યરત છે.

* વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ-મુંબઈ અંતર્ગત બોઈસર-તારાપુર (દહાણુ) ખાતે ચીંચણી મુકામે મહાવીરનગર આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્રની સ્થાપના કરી. જેમાં આજે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વિભાગ, ગાંધી વિભાગ, નાનચંદ્રજી વિભાગ અને નહેરુ વિભાગ કાર્યરત છે.

* ઘાટકોપર ખાતે માતૃસમાજ ઉદ્યોગગૃહ મહિલાઓને રોજી આપવાનું કાર્ય કરે છે.

* મુંબઈ સી.પી.ટેન્ક માતૃસમાજ ઉદ્યોગગૃહ મહિલાઓને રોજી આપવાનું કાર્ય કરે છે.

* રણપુરમાં ઊની ખાદી ગ્રામોદ્યોગ મંડળ મહિલાઓને ઊની ખાદીના ઉત્પાદન કાર્ય દ્વારા સહાય કરે છે. તેમણે ‘પ્રયોગદર્શન’ અને ‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ પાક્ષિકોના લેખન-સંપાદનનું કાર્ય વર્ષો સુધી કરેલું. તેમના સાહિત્ય પર કેટલાક વિદ્વાનોએ અભ્યાસપૂર્ણ લેખો અને પુસ્તકો લખ્યાં છે જેમાં મનુ પંડિત, બળવંત ખંઢેરિયા, મણિભાઈ પટેલ, ડો. કુમારપાળ દેસાઈ, ટી. યુ. મહેતા, ગુણવંત બરવાળિયા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મુનિશ્રીનાં સેવાનાં કાર્ય સાથે તેમની અધ્યાત્મસાધના ચાલુ જ હોય, વક્તવ્ય અને કર્તવ્યને જીવનની એક રેખા હેઠળ રાખનાર આ આત્મસ્થ સંતે ‘ૐ મૈયા’નો મંત્ર આપી નારીની પ્રતિષ્ઠા ઉજાગર કરી. સર્વધર્મ સમભાવ અને જીવનમાં સાધનાશુદ્ધિના આદર્શો આપ્યા.

તા. ૨૬-૩-૧૯૮૨ના ગુડી પડવાને દિને મુંબઈમાં અંતિમ શ્વાસ લીધો. પૂર્વ પંતપ્રધાન મોરારજી દેસાઈના પ્રમુખસ્થાને ગુણાનુવાદ શ્રદ્ધાંજલિ સભા થઈ. અંતિમસંસ્કાર સમાધિ ચીંચણીના દરિયાકિનારે થઈ.

આત્મમસ્તીમાં જીવનાર શતાવધાની કાંતદષ્ટા સંતબાલજીને વંદન.

— રજનીકાંત લક્ષ્મીચંદ સંઘવી

ભાષાધર્મ ભૂલ્યું છે ગુજરાત

એક ગુજરાતીપ્રેમી તરીકે આપણું ધ્યાન એસ.એસ.સી. બોર્ડના ભાષાના વિષયોના પરિણામ તરફ જાય એ સ્વાભાવિક છે. દર વર્ષે આ સમયે થોડી ચિંતા થાય, થોડી ચર્ચા થાય અને પછી બધું રાબેતા મુજબ થઈ જાય છે.

આ વર્ષે ૬,૯૧,૬૯૩ વિદ્યાર્થીઓએ ગુજરાતી પ્રથમ ભાષાની પરીક્ષા આપી હતી. એમાંથી ૫,૯૧,૩૪૫ વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તીર્ણ થયા. એટલે કે પરિણામ ૮૫.૪૮ % આવ્યું. આ સાથે અંગ્રેજી દ્વિતીય ભાષાની પરીક્ષા આપનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૭,૧૫,૫૩૪ હતી. જેમાંથી ૫,૧૩,૦૯૫ વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તીર્ણ થયા. પરિણામ ૭૧.૭૧ % આવ્યું.

ગુજરાતી માધ્યમમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનું ગુજરાતી વિષયનું જ્ઞાન ચિંતાજનક છે જ, પરંતુ આ વિદ્યાર્થીઓનું અંગ્રેજી પણ કાયું છે. આપણી માતૃભાષા અને ચકાચૌંધ બની જેનું અતિ આકર્ષણ આપણે ત્યાં છે એ અંગ્રેજી - એમ બંને ભાષાનાં પરિણામો ચિંતાજનક છે. એ આવતી કાલના ગુજરાતી સમાજ માટે લાલ બત્તી સમાન છે.

બાળકે માતાના ઉદરમાંથી જ જે ભાષામાં સંવેદન ઝીલ્યાં હોય તે ભાષા એના માટે સુગમ અને પ્રિય હોવી જોઈએ. ગર્ભાવસ્થાથી લઈ અંત્યાવસ્થા સુધી ભાષાશિક્ષણનું કાર્ય પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ થતું જ રહે છે તેમ છતાં આજે સમાજમાં પરિસ્થિતિ ઊલટી જોવા મળે છે.

માતૃભાષા જીભવગી હોવા છતાં એક ભાષાપ્રેમી તરીકે આપણે બેદરકાર સાબિત થયા છીએ એ કટુ સત્ય આપણે સ્વીકારવું પડે. આપણે આજે પણ માનસિક ગુલામીમાંથી મુક્ત થયા નથી અને જે થવા માગે છે એને મુક્ત થવાની સ્વતંત્રતા આપવા અંદરથી તૈયાર નથી. ગુજરાતમાં ગુજરાતી માધ્યમમાં અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ પાંચમા ધોરણથી આપવું જોઈએ કે આઠમા ધોરણથી એ પ્રશ્ન લાંબા સમય સુધી ચર્ચામાં રહ્યો. લાંબી ખેંચતાણ પછી અંગ્રેજી શિક્ષણ પાંચમા ધોરણથી થયું પણ સ્તર કથળ્યું. ગુજરાતી માધ્યમના વાલીઓમાં અંગ્રેજી ભાષાશિક્ષણનો અસંતોષ અને આકર્ષણ અંગ્રેજી માધ્યમ તરફની દોટમાં પરિણમ્યો. પરિણામે ગુજરાતીમાં પૂરતું અક્ષરજ્ઞાન ન મેળવેલ માબાપ પણ પોતાનાં સંતાનોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણાવવાની દોડમાં સામેલ થયાં છે. આથી આજે વિદ્યાર્થી શિક્ષણના વર્તુળના કેન્દ્રમાંથી ખસી વર્તુળના પરિઘ પર આવી ગયો છે.

ગુજરાતી પ્રજા તરીકે આપણે વેપારી માનસિકતા ધરાવીએ છીએ. કદાચ એટલે જ ભવિષ્યમાં ઉચ્ચશિક્ષણ અને તેના માધ્યમનો વિચાર પહેલાંથી કરીને વ્યાવસાયિક અને વ્યાવહારિક ભાષા તરફની દોટને કારણે આપણે આપણી માતૃભાષા પ્રત્યે ઉદાસીન છીએ. આપણો ગુજરાતી ભાષા અને ભાષાજ્ઞાન તરફનો પ્રેમ અને આગ્રહ ઘટવાનાં કારણો તરફ દૃષ્ટિ કરી તેના ઉપાયો અંગે વિચારવાનો સમય પાકી ગયો છે.

* ગુજરાતમાં શિક્ષકોને ઉત્તમ તાલીમ આપી ટકોરાબંધ શિક્ષકોનું નિર્માણ કરતી પી.ટી.સી. અને બી.એડ. કોલેજો હતી. આજે એની સંખ્યા ખૂબ ઓછી છે. સ્વનિર્ભર તાલીમી કોલેજોને અપાયેલી મંજૂરીને કારણે ગુણવત્તાના માપદંડ જળવાયા નહીં. નિષ્ણાત અધ્યાપકોને બદલે ઓછા પગારવાળા ‘અર્ધવિદ્વાન’ અધ્યાપકોની નિમણૂક કરવામાં આવે છે.

* આવી સ્વનિર્ભર કોલેજોમાં ફી ભર્યા પછી કોલેજમાં જવાનું નહીં, માત્ર પરીક્ષા આપવા જવાનું. આ પ્રકારની છૂટછાટને કારણે શિક્ષકનું યોગ્ય ઘડતર થતું નથી. પરિણામે સાચા શિક્ષકોનો આજે દુકાળ વર્તાય છે. અધકચરી તાલીમ પામેલા શિક્ષકો જ્યારે વર્ગખંડના શિક્ષણકાર્યમાં જોડાય છે ત્યારે ભાષાને તેમજ સમગ્ર શિક્ષણપ્રણાલીને નુકસાન કરવામાં સિંહફાળો આપે છે.

* ભાષા સિવાયના વિષયના શિક્ષકો તો એમને ભાષા સાથે કે ભાષાશુદ્ધિ સાથે કોઈ સંબંધ જ ન હોય તેવું માને છે. ગણિત, વિજ્ઞાન, સામાજિક વિજ્ઞાન વગેરે જેવા વિષયોમાં જોડણીની કશી જરૂર નથી. ગણિતમાં દાખલાનો જવાબ તો સાચો આવે છે ને ! એવું આત્મવિશ્વાસપૂર્વક કહેતા ગર્વ અનુભવતા હોય છે.

* એક્સટર્નલ સ્નાતક અને અનુસ્નાતક થનારા વિદ્યાર્થીઓને સાચું ભાષાશિક્ષણ મળતું જ નથી. તેઓ વિદ્વાન અધ્યાપકોના જ્ઞાનથી વંચિત રહે છે. માત્ર કસોટીપત્રો કે પરીક્ષાલક્ષી સાહિત્ય વાંચીને ઉત્તીર્ણ થઈ જાય છે.

* વિશ્વવિદ્યાલય કક્ષાએ ઉત્તરવહીઓની યોગ્ય ચકાસણી થતી નથી. ક્યારેક તો કેટલાં પાનાં ભર્યાં છે તે જ ઉત્તીર્ણતાનો માપદંડ બની જાય છે. કોણે કેવું અને શું લખ્યું છે તે બાબત ગૌણ બની જાય છે.

* કેટલીક શાળાઓમાં શિક્ષકો પૂરતી સંખ્યામાં હોતા નથી. આથી જે તે વિષયમાં નિષ્ણાત શિક્ષકને જે તે વિષય શીખવાનું સોંપવું જોઈએ જે આજે થતું નથી.

* ભાષાશિક્ષકો વર્ગખંડમાં કવિતા કે પાઠનું વાચન કરી સ્વાધ્યાયના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી સંતોષ માને છે. ગદ્ય કે પદ્યનું પોસ્ટમોર્ટમ કરે છે પણ કૃતિના સમગ્ર સૌંદર્યનું પાન કરાવવામાં ઊણા ઊતરે છે. છંદોબદ્ધ કાવ્યો અને ગીતોનાં લયબદ્ધ ગાનને બદલે કેવળ પઠન કરવામાં આવે છે આથી ભાષાશિક્ષણ નીરસ બને છે અને વિદ્યાર્થીઓ ભાષાથી વિમુખ બને છે.

* ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં કૃતિ અને સર્જક નિર્ધારણના માપદંડો બદલવા જોઈએ. પ્રાથમિક શાળા સુધી સરળતાથી ગાઈ શકાય અને યાદ રહી જાય એવાં કાવ્યોને સ્થાન આપવું જોઈએ. નીરસ પાઠ ન મુકાય તે જોવું જોઈએ.

* ગુજરાત રાજ્યની વિધાનસભા અને સચિવાલયથી લઈ નાનામાં નાની કચેરી સુધી અને રાજ્યપાલ તથા મુખ્યમંત્રીથી લઈ સરપંચ સુધી કોઈ પણ વ્યક્તિ અશુદ્ધ ન લખે. કોઈ પણ પરિપત્ર, ઠરાવ કે લખાણમાં જોડણીદોષ માટે દંડનીય જોગવાઈ કરવી જોઈએ. આમ, ઉપરથી નીચેની તરફ શુદ્ધતાનો આગ્રહ હશે તો જ સમાજમાં ભાષાનું વાતાવરણ બનશે.

* ગુજરાત સરકારની ભાષાનિયામકની કચેરી દ્વારા પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકોમાં અઢળક જોડણીદોષ જોવા મળે છે. જાહેર સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ આપનારા ઉમેદવારો અને ગુજરાતી ભાષાપ્રેમીઓ જે ગુજરાતી શીખવા માગે છે તેઓ સરકારી પ્રકાશનને આધારભૂત અને વિશ્વસનીય માની અશુદ્ધ જાણકારી પ્રાપ્ત કરે છે. આજના સમયમાં ડિજિટલ સ્વરૂપમાં એ પુસ્તકો પ્રાપ્ય હોવાથી દોષયુક્ત પુસ્તકોનો ફેલાવો વધ્યો છે.

* સમાચારપત્રો અને પ્રસાર માધ્યમોમાંની ભાષા-અશુદ્ધિ આમજનતાને ગેરમાર્ગે દોરે છે. દૃશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમોની અસર જલદીથી થતી હોય છે. એમાં ભાષા-અશુદ્ધિ સમાજ માટે ધીમું વિષ સાબિત થશે.

* પોતાની જાતને સુધારવાદી અને ઉદારમતવાદી ગણાવતા કહેવાતા વિદ્વાનો જોડણીમાં અરાજકતા ફેલાવવા કઠિન શ્રમ કરી રહ્યા છે. આવા લોકોની ટોળીઓ સમાજને ભરપાઈ ન કરી શકાય તેવું નુકસાન કરી રહ્યા છે. સમાજે આવા લોકોથી બચવું પડશે.

ભાષા ભાષકથી જીવે છે. અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ અને લેખન આજના વિદ્યાર્થીઓને ભાષાથી વિમુખ ન કરે તે જોવાની આપણા સહુની ફરજ છે. સમાજમાં ભાષા પ્રત્યેની અરુચિ, બેદરકારી અને ગૌરવહીનતાના ભાવને દૂર કરવાથી ચૈતન્ય લાવી શકાશે. આપણે એક શિક્ષક તરીકે, વાલી તરીકે, વિદ્યાર્થી તરીકે અને નાગરિક તરીકે આપણો ભાષાધર્મ ચૂકીશું તો આવતી પેઢી કદી માફ નહીં કરે. શાળાકક્ષાએ રસપ્રદ શિક્ષણ-પ્રણાલીનું નિર્માણ નવી આશાનું કિરણ પ્રગટાવી ઉજાસ ફેલાવી શકશે તે નિઃશંક છે.

— અનિલ રાવલ

નાનાં બાળકોને શિક્ષણ એમની પોતાની માતૃભાષામાં આપવાને બદલે પારકી ભાષામાં આપશો, તો એ બાળકો નિર્વીર્ય બનશે, નિર્બોધ બનશે, એમની ગ્રહણશક્તિ બુઢી બનતી જશે. તમારે પ્રયોગ કરી જોવો હોય, ઈંગ્લેન્ડમાં કરી જુઓ ! ત્યાંનાં બાળકોને બધું શિક્ષણ હિન્દીમાં કે કન્નડમાં કે મરાઠીમાં આપીને જુઓ ! એમનું શરીર, પ્રાણ જીર્ણ-શીર્ણ થઈ જશે. કૃષ્ણે સાંદીપનિના આશ્રમમાં રહીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી. પછી ઘરે પાછા ફરવા લાગ્યા, ત્યારે ગુરુએ કહ્યું, વર માંગો ! કૃષ્ણે કહ્યું, ‘માતૃહસ્તેન ભોજનમ્’ એટલે કે મરતાં સુધી મને માતાના હાથનું ભોજન મળે.

હું વિચાર કરું છું કે તે બાળકોની શી વલે થતી હશે, જેમને ક્યારેય માના હાથનું ભોજન ખાવાનું ભાગ્ય સાંપડતું નથી ! ક્યાંક હોટલમાં ખાય છે કે ક્યાંક ભોજનાલયમાં. માના ભોજનમાં કેવળ રોટલી જ નથી હોતી, પ્રેમ પણ હોય છે. એટલા વાસ્તે જ કૃષ્ણે ‘માતૃહસ્તેન ભોજનમ્’ એવો વર માંગ્યો. એવી જ રીતે હું એવું માંગુ કે, ‘માતૃમુખેન શિક્ષણમ્’ એટલે કે માતાને મુખેથી શિક્ષણ મળે. અને એ જ વાત માતૃભાષાને લાગુ પડે છે. બાળકને માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ મળવું જોઈએ. શિક્ષણનું માધ્યમ તો માતૃભાષા જ હોય. માતૃભાષા દ્વારા જ પહેલેથી છેવટ સુધી બધું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. શિક્ષણ માટે અંગ્રેજી માધ્યમથી વાત કરવી, એ સો ટકા મૂર્ખામી છે.

— વિનોબા ભાવે

ક્યા કહેના !

અહમદશાહ બાદશાહે અહમદાબાદ શહેર વસાવ્યું એ પૂર્વે આશાવલ્લી કે કર્ણાવતી કહેવાતા આ નગરમાં અનેક પ્રાચીન સ્થાપત્યો અને ઈમારતો અસ્તિત્વમાં હતાં. હવે અમદાવાદ નામ જીભે ચડી ગયું છે અને એને વિશ્વની પારંપરિક બહુમૂલી ઈમારતો ધરાવતા 'હેરિટેજ શહેર'નો દરજ્જો મળ્યો છે ત્યારે એ સન્માનનું માન રાખીને આપણે એ સ્થાન પણ જાળવી રાખવાનું છે. ઘણી વાર ઘરઆંગણાની વિરાસતના પરિસરમાં સન્નાટો આંટાફેરા કરતો હોય છે અને એ ખરા કલાપારખુ અને કલાપ્રેમીની રાહમાં હિજરાતી હોય છે. હકીકત તો એ છે કે એકંદરે ઐતિહાસિક

કે ધાર્મિક સ્થાનોમાં સૂનકાર વ્યાપી ગયો છે એમ ન કહી શકાય પરંતુ કવચિત્ ઓછા જાણીતા કે ભગ્નાવશેષો થકી ખંડેરમાં પરિવર્તિત થઈ ચૂકેલાં સ્થાપત્યો અને શિલ્પો તો વળી સાવ સૂનાં પડી ગયેલાં જણાય છે. તે પળે ભાવકો જો ભર્યા ભર્યા હૈયે તેને હૈયાસરસાં ચાંપે તો જીર્ણોદ્ધાર તો ઠીક, ઉદ્ધાર જરૂર થઈ જાય. હા, અમદાવાદની જ વાત છે તો કોટવિસ્તારમાં ચાહીને આંટો મારવાનું મન થાય. કંઈ કેટલાંય સ્થાપત્યો, સ્મારકો, વાવ જાણે ઉદ્દગ્રીવ દૃષ્ટિ કરીને રસિકોની વાટ જોતાં જણાય. શહેરને ફરતી સીમારેખાઓ અને અમદાવાદ જિલ્લો પણ આવા કંઈક ખજાનાઓથી સમૃદ્ધ છે.

એવો કોઈ ચમત્કાર થાય અને ભક્ત બોડાણો ફરીથી દ્વારકાથી ડાકોર ભણી ડગ ભરતો હોય અને સ્હેજ પોરો ખાવા વચ્ચે અમદાવાદ નગરે રોકાય તો એ ચોક્કસ ખાડિયા-સારંગપુર વિસ્તારના રણછોડરાયજીના મંદિરના રવેશમાં જ આરામ ફરમાવતો દેખાય, કારણ કે એનો રણછોડરાયજી સાક્ષાત્ ભક્તોને રસતરબોળ કરતો અહીં બિરાજમાન છે અને એ માખણચોરના ક્યોળામાંથી માખણના પ્રસાદનાં રસબુંદ શ્રદ્ધાળુઓ સુધી સ્વયં લાંબા થયાની ભાવના મનોમન કરે છે. મંદિરના ગર્ભગૃહમાં રણછોડરાયજીની શ્યામલ પ્રતિમા સપત્નીક શોભે છે. ગુજરાત સમસ્તમાં આ એક જ મંદિર એવું છે જેમાં ઠાકોરજીની માનુનીઓ એમની સંગ છે. અશક્ત આસ્થાળુઓને અહીં કાર્તિકી પૂનમે પ્રભુ ડાકોરના રણછોડરાયજીના સ્વરૂપે દર્શન દેતા હોવાનું શ્રદ્ધાપૂર્વક મનાય છે. શયનઆરતી વખતે આ લાભ મળે છે. જેઠ માસની પૂનમે પ્રભુજીને અહીં જાહેરમાં કેસરસ્નાન કરાવવામાં આવે છે. આ દિવસે બે-અઢી હજાર કિલો કેરીનો

શ્રી રણછોડરાયજી મંદિર

છસ્સોથી વધુ વર્ષો પહેલાંનું આ મંદિર મૂળે તો સુવાંગ કાષ્ઠમાંથી બનેલું હતું. નિજમંદિર, કમલચોક અને પ્રાંગણ તેમજ પ્રવેશદ્વાર - સર્વત્ર કાષ્ઠસ્તંભો, તોરણ અને મંડપ હતાં. ચારેક દાયકા પૂર્વે જીર્ણોદ્ધાર કરી મંદિરની કાયાપલટ એટલા માટે કરવાની થઈ કે લાકડાનાં બધાં બાંધકામ અને કલાકર્મમાં ઊધઈએ પગપેસારો કરી દીધો હતો. મધ્યના કમલચોક પાસેની લાકડાની કમાનો બદલી હવે ધાતુની કમાનો અને તેની સાથે મોર-પોપટનાં સુશોભનો દીપી ઊઠ્યાં છે. રણછોડરાયજીની મૂર્તિનો મંડપ અને તેની ઉપર રૂડી ભાત અને કોતરણી હવે ધાતુ ઉપર ઊપસી આવ્યાં છે. અહીં વચ્ચોવચ્ચ ઠાકોરજીનું વાહન ગરુડ વિષ્ણુસ્વરૂપે ગગનવિહાર કરવા તત્પર જણાય છે. અહીં જય-વિજય નામના દ્વારપાળો ઊભા છે - જેમને કર્મબંધનને કારણે પૃથ્વી પર અવતાર લેવા પડ્યા છે. કમલચોકની જમણી બાજુએ કાળભૈરવ અને મહાદેવજી નગરશ્રેષ્ઠીઓની કૃપાથી પરિસરને સમરસ બનાવી રહ્યા છે. અંગ્રેજ લેખક ફોર્ડે પોતાના પુસ્તકમાં આ મંદિરનો ઉલ્લેખ એક અગત્યના સ્થાપત્ય તરીકે કર્યો છે.

પૌરાણિક હિંદુ શૈલીના આ સ્થાપત્યના જીર્ણોદ્ધારની પ્રક્રિયા દરમિયાન શ્રમિકો, કારીગરો અને કલાકારોને માથે રણછોડરાયજીનું છત્ર હતું એવા અનેક અનુભવો લોકોએ વહેંચ્યા છે. હવે, આરસ અને જયપુરી ગુલાબી પથ્થર વડે મંદિર, તેના શણગાર અને કાળિયા ઠાકોર - સૌનું માહાત્મ્ય વધ્યું છે. પ્રવેશદ્વારે ઝીણી કોતરણીવાળાં પાંચ તોરણો દર્શનાર્થીઓનું સ્વાગત કરે છે. સળંગ સાંકળ, ફૂલ, વેલ, પત્તીની કોતરણી દેખાય. મુખ્ય સ્તંભ પર કુંભી અને છ-છ મદલો વળાંકવાળી રચનાથી રસપ્રદ બને છે. ભૌમિતિક આકારો, કમળ, દંડ, ફૂલ-ફળ સહિતનાં કલાસ્થાનોમાં કમળપંખુડીઓ, ચક્ર, ટોડલા કે ઘંટ જેવા આકાર સાથે ઘંટના મોગરાની પણ નોંધ લેવી પડે હોં ! તોરણોની પછીતે દીવાલ અને છાપરા વચ્ચેનો ગાળો સ્થાપત્યને ઊંચાઈ બક્ષે છે. છજાને આપેલા ટેકા આગળની કળાને પણ ટેકો આપે. એનાથી રૂડું બીજું શું ? બાકી તો, રણછોડરાયજીનાં આઠે સમાનાં દર્શન અને સમા સમાના શણગાર, સામગ્રી, આરતી અને કીર્તનનું તો...ક્યા કહેના !

— સુધા ભટ્ટ

ભારતીય અર્થતંત્ર પર કોરોનાનો કેર

૨૦૧૯ના મે માસમાં શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીના નેતૃત્વવાળી ભારતીય જનતા પાર્ટીની સરકાર ફરી પાંચ વર્ષ માટે સત્તારૂઢ થઈ ત્યારે વિકાસનો મંત્ર સર્વત્ર ગુંજી રહ્યો હતો. આપણે ઉજ્જવળ અને સમૃદ્ધ ભવિષ્યનાં સ્વપ્નો નિહાળતા હતા. આપણને આશા હતી કે પાંચ વર્ષમાં,

(૧) ભારતના અર્થતંત્રનું કદ (જીડીપી મુજબ) અમેરિકન ડોલર ૨.૮ ટ્રિલિયનનું છે તે વધીને ૫ ટ્રિલિયન અમેરિકન ડોલરનું થઈ જશે. આપણી અપેક્ષા ૧૦ ટકા આસપાસના વૃદ્ધિ દરની હતી.

(૨) પાંચ ટ્રિલિયન અમેરિકી ડોલરના અર્થતંત્રમાં દરેક વ્યક્તિની માથાદીઠ વાર્ષિક આવક રૂ. ૩,૫૦,૦૦૦ જેટલી થશે.

(૩) વર્ષ ૨૦૧૭થી ૨૦૨૨ના પાંચ વર્ષમાં ખેડૂતોની આવક બમણી કરવાનો લક્ષ્યાંક પણ આપણી સમક્ષ હતો.

(૪) બેરોજગારી અને ગરીબી લગભગ નામશેષ થઈ જાય અને વિશ્વમાં સૌથી વધારે યુવાવસ્તી ધરાવતો દેશ દરેક ક્ષેત્રે અગ્રેસર બને તેવી ધારણા હતી.

(૫) દેશમાં રસ્તા, વીજળી, પાણીપુરવઠા, શિક્ષણ, આરોગ્ય, આવાસ અને સામાજિક સલામતીમાં નોંધપાત્ર સુધારા થાય તે માટે આયોજન હતું.

પરંતુ એક સંસ્કૃત સુભાષિતમાં વર્ણવ્યું છે તે મુજબ રાત્રે એક ભ્રમર બંધ થતાં કમળની પાંખડી વચ્ચે નિદ્રાધીન થઈ પ્રભાતનાં સૂર્યકિરણો પથરાતાં કમળ ખૂલે એટલે સ્વૈરવિહાર કરીશ તેવા સ્વપ્નમાં રાયે છે. સવારમાં સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં એક મદમસ્ત હાથી કમળના તળાવમાં પાણી પીવા આવે છે. તે પોતાની મદભરી મસ્તીમાં કમળના છોડને ઉખાડીને પાણીમાં ફેંકી દે છે. હવે કમળ ખીલશે ? ભ્રમર બહાર આવી શકશે ? શું થશે ? તેનો ઉત્તર મળતો નથી. આજે આપણી સ્થિતિ પણ લગભગ કમળમાં છુપાયેલા ભ્રમર જેવી છે.

નવેમ્બર, ૨૦૧૯થી ચીનના વુહાનમાં શરૂ થયેલ કોરોના નામના વાઈરસની મહામારી આજે સમગ્ર વિશ્વમાં ફેલાઈ ચૂકી છે. યુરોપ, અમેરિકા, એશિયા, ઓસ્ટ્રેલિયા સહિત તમામ ખંડોમાં અતિ સૂક્ષ્મ એવા અને જીવશાસ્ત્રીઓની વ્યાખ્યા મુજબ જેને જીવિત ગણવામાં નથી આવતો એવો આ કોરોના વાઈરસ આજે દુનિયાના સમગ્ર જનજીવનને જકડીને એક વિરાટ પડકાર આપી રહ્યો છે. વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઈઝેશને (WHO) આ વાઈરસના સંક્રમણને રોકવા, તેનાથી બચવા અને તેની સારવાર માટે વિસ્તૃત માર્ગદર્શન આપ્યું છે. પણ મહામારી ખાળવામાં તેની ઉપયોગિતા મર્યાદિત સાબિત થતાં આ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા માટે નીચાજોણું થયું છે. અમેરિકાએ તો તેની સાથેનો સભ્યપદનો છોડો કાપી નાખ્યો છે. સો વર્ષ પહેલાં સ્પેનિશ ફ્લૂના પ્રકોપની

ઘણી વાતો આપણે આજે સાંભળીએ છીએ. આ વખતની મહામારીની અસરો ખૂબ ભયંકર છે. આજે સંદેશા અને વાહનવ્યવહારના ઝડપી યુગમાં આ મહામારીએ અભૂતપૂર્વ સ્થિતિનું સર્જન કર્યું છે. આ મહામારીના કારણે બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના અગણિત આવિષ્કારોના સહારે ભૌતિક સુખ-સુવિધા, પ્રવાસ, ઉપભોગ, આરોગ્યસેવામાં થયેલ સુધારાના કારણે માનવીના મનમાં તેની સિદ્ધિઓ માટે ગર્વની લાગણી હોય તે સ્વાભાવિક છે. કોરોના નામની નરી આંખે કદી જોઈ શકવાના નથી તેવા સૂક્ષ્મજીવાણુએ આપણા અર્થતંત્રને કેવી રીતે અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખ્યું છે તે અંગે અનેક અભ્યાસો કરી તારણો આપણી સમક્ષ રજૂ થઈ રહ્યાં છે. આપણે વિચાર કરવાનો છે આજની આર્થિક પરિસ્થિતિનો અને ભવિષ્યમાં તેના અંગે શું કરવું જરૂરી છે.

૧. લોકડાઉન : કોરોનાની મહામારીને રોકવા માટે તજજ્ઞોની સલાહ પ્રમાણે દરેક દેશે થોડા કે વધારે સમય માટે તમામ નાગરિકો ઘરમાં રહી સંપર્ક દ્વારા થતું સંક્રમણ રોકવાનું કામ કરે તેવી વ્યૂહરચના અપનાવી. પરિણામસ્વરૂપ લોકડાઉનના કારણે મોટાભાગની આર્થિક ગતિવિધિઓ કાં તો બંધ પડી કે મંદ પડી ગઈ. ભારતમાં ૨૫ માર્ચથી ૩૧ મે સુધી ૬૮ દિવસ ખૂબ કડક શરતો સાથે લોકડાઉનની સ્થિતિ રહી. ૧લી જૂનથી અનલોક-૧ અને ૧લી જુલાઈથી અનલોક-૨ હેઠળ સાવચેતીની શરતો સાથે મુસાફરી સહિત અનેક બાબતોમાં છૂટછાટ મૂકવામાં આવી. આનાથી હવે દર સપ્તાહે ૮થી ૧૦ લાખ કેસો વધી શકે તેવા દહેશતભર્યા વાતાવરણમાં મૂર્છિત થયેલું આપણું અર્થતંત્ર તેમાંથી બહાર આવી રહ્યું છે. કોરોનાના સંક્રમણના ભયના ઓથાર નીચે અર્થતંત્રને જો ગતિશીલ ન બનાવીએ તો ખૂબ મોટી આફત આવી પડે તેવું જણાતા સરકારે તે માટે ચિંતા શરૂ કરી છે. અનલોક-૩ ઓગસ્ટથી શરૂ થયું તેમાં લગભગ તમામ પ્રકારની છૂટછાટો મૂકી છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અગાઉની જેમ ધમધમતી થાય તે માટે સહિયારો પુરુષાર્થ કરવો જરૂરી છે.

૨. વિકાસ દર : ૨૦૦૧થી ૨૦૧૫ સુધીનાં વર્ષોમાં સરેરાશ ૭થી ૮ ટકાના વિકાસ દર સાથે ભારતીય અર્થતંત્ર ઝડપથી વિકસતા તંત્ર તરીકે ઓળખ પામ્યું હતું. વર્ષ ૨૦૧૬થી અર્થતંત્રની ગતિ મંદ પડી છે. ૨૦૧૯માં કુલ ૧૬ સંવેદનશીલ ક્ષેત્રોમાંથી ૧૦ ક્ષેત્રોમાં નેગેટિવ ગ્રોથ આવતાં ચિંતા હતી ત્યાં કોરોનાને કારણે ચાલુ વર્ષે અત્યારે જી.ડી.પી.માં ૨ ટકાનો ઘટાડો જોવા મળે છે તે વર્ષાંતે ૭ ટકા સુધી જાય તેવી દહેશત છે. મુખ્યત્વે ઉપભોક્તાની માંગ વધે, ઉત્પાદન જળવાય રહે અને સરકાર દ્વારા મૂડીરોકાણ અને નવા પ્રોજેક્ટોને ઉદાર પ્રોત્સાહન મળે તો અર્થતંત્રની ગતિ ઝડપી બને. સુગ્રથિત નીતિ, ગરીબ-મધ્યમવર્ગને રાહત દ્વારા તેમની ખરીદશક્તિમાં વધારો, રોજગારીની વિશેષ તકોનું સર્જન, સુદૃઢ વિતરણવ્યવસ્થા અને નાણાકીય ધિરાણમાં સરળતા જેવી બાબતો અંગે કાળજી લેવાય તો ૨૦૨૦-૨૧માં નહીં પણ ૨૦૨૧-૨૨માં ૭થી ૮ ટકાનો વિકાસ દર હાંસલ કરવો અશક્ય તો નથી. જરૂર છે વિગતવાર અને સ્પષ્ટ આયોજનની, સંકલનની અને યુસ્ત અમલવારીની.

૩. કૃષિક્ષેત્ર : કોરોનાની સૌથી ઓછી અસર કૃષિક્ષેત્ર પર પડી છે. કૃષિક્ષેત્રની

સફળતાએ જ લાંબા લોકડાઉનના સમયમાં જીવનજરૂરિયાતની તમામ વસ્તુઓ પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ કરાવી છે. આ વસ્તુઓની તંગી એ ભૂતકાળની ઘટના બની છે. કોરોનાએ નહીં પણ કમોસમી કે અતિશય વરસાદ, તીડનું આક્રમણ, ખાતરની તંગી, ખેત-પેદાશોના ખૂબ નીચા ભાવો, વેચાણવ્યવસ્થામાં અવરોધો વગેરે કારણોને લીધે કિંસાન નથી તેની આવક વધારી શકતો કે નથી તેની મહત્તમ ક્ષમતા મુજબ અર્થતંત્રમાં પ્રદાન કરી શકતો. દેશના અર્થતંત્રમાં માત્ર ૧૭ ટકા નાણાકીય ભાગ ધરાવતું આ ક્ષેત્ર ૪૭ ટકા લોકો (અંદાજે ૨૫ કરોડ)ને રોજી-રોટી આપે છે. આ ક્ષેત્રોમાં જેટલી આવકો ઝડપથી વધશે તેટલી ગરીબી દૂર થશે. આર્થિક અસમાનતા પણ ઘટશે. અમુક અર્થશાસ્ત્રીઓ દૃઢપણે માને છે કે કૃષિ વિકાસને અગ્રતા આપી તેમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન વિના ભારત માટે આર્થિક મહાસત્તા બનવામાં અનેક વિઘ્નો આવતાં જ રહેશે. હરિત ક્રાંતિના સમયે ભારત સરકાર અને રાજ્યોએ જે રીતે ખભેખભા મિલાવી સંકલિત અને સયોટ કામગીરી કરી હતી તેનો આજે અભાવ છે.

૪. ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન : આપણા અર્થતંત્રમાં ૩૩ ટકા હિસ્સો ધરાવતા અને ૧૭ કરોડ લોકોને રોજી આપતા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનું મહત્ત્વ અનેરું છે. લોકડાઉનના કારણે અને વસ્તુઓની માંગમાં થયેલા નોંધપાત્ર ઘટાડાના કારણે આ ક્ષેત્રમાં ગંભીર કટોકટી સર્જાય છે. એક બાજુ કાચા માલનો અને ઉત્પાદિત વસ્તુઓનો સ્ટોક છે તો બીજી બાજુ નાણાભીડ છે. વેચાણ ખૂબ ધીમું છે અને શ્રમિકોની હિજરત બાદ કુશળ માણસોની ગેરહાજરી વર્તાય છે. ૨૦૧૯માં જ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર મંદીની ચપેટમાં હતું ત્યારે કોરોનાના કારણે થયેલા લોકડાઉને ઉદ્યોગોની ખાસ કરીને લઘુ, સૂક્ષ્મ અને ગૃહઉદ્યોગની હાલત ચિંતાજનક કરી છે. ગુજરાત સરકારની આત્મનિર્ભર યોજના હેઠળ ત્રણ લાખ જેટલા લાભાર્થીને રૂ. ૯૦૦૦ કરોડની લોન મળી છે તે પગલું અર્થતંત્રને ખાસ કરીને સ્વરોજગાર મેળવતા કે નાના વેપાર-ઉદ્યોગ-ધંધાને પુનઃ પૂર્ણ ક્ષમતાએ કાર્યરત કરવામાં ઉપયોગી નીવડશે.

૫. સેવાક્ષેત્ર : આપણા અર્થતંત્રમાં ૫૧ ટકા હિસ્સા સાથે ૩૧ ટકા રોજગારી પૂરી પાડતું સેવાક્ષેત્ર હરણફાળ ભરી રહ્યું હતું. લોકડાઉન દરમિયાન પણ ઘરે બેઠાં આ ક્ષેત્રે કાર્યરત રહેવા કોશિશ કરી હતી. સૌથી ચિંતાજનક સ્થિતિ, વાહનવ્યવહાર (રેલવે, બસ અને વિમાની) તેમજ પ્રવાસન ક્ષેત્રની છે. આ ક્ષેત્રોને મરણતોલ ફટકો પડ્યો છે. આગામી ૨ વર્ષ સુધી પ્રવાસન અને વાહનવ્યવહાર ક્ષેત્રનું ભાવિ ધૂંધળું જણાય છે. ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી, બેંકિંગ, વીમા, સંદેશાવ્યવહારમાં કામગીરી સંતોષકારક કહી શકાય તેમ છે. કોરોનાએ આરોગ્યસેવાની અનેક મર્યાદાઓ, સમસ્યાઓ અને ત્રુટિઓને ઉજાગર કરી છે. આરોગ્ય સેવાનું પુનઃગઠન કરવું તે તાકીદનું અને મહત્ત્વનું કામ છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે તો શું કરવું ? કેમ કરવું ? ક્યારે કરવું ? તે પ્રશ્નો એટલા ગૂંચવાયા છે કે તેનો ઉકેલ નજીકના ભવિષ્યમાં આવે તેવાં કોઈ અંધાણ નથી. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સામાજિક અંતર જાળવવું મુશ્કેલ હોવાથી ૩૧ ઓગસ્ટ સુધી તો શાળા-કોલેજ બંધ રાખવાનું નક્કી થયું છે. ઓનલાઈન અભ્યાસ, પરીક્ષા, ફી એમ અનેક મુદ્દાઓથી શિક્ષણક્ષેત્ર વિવાદોનાં વમળમાં ફસાયું છે.

(અનુસંધાન ૩૦મા પાને)

શ્રી સી. કે. મહેતા અને શ્રીમતી કાંતાબહેન મહેતા

પ્રેરિત

અનાહત નાદખંડ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી અને એના પરમ શુભેચ્છક શ્રી સી. કે. મહેતા અને એમના પરિવારના સહયોગથી વિશ્વકોશભવનમાં દૃશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમ માટેની તમામ સામગ્રી તથા ડોક્યુમેન્ટરી બનાવી શકાય તેવો એક સ્ટુડિયો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી સી. કે. મહેતા અને શ્રીમતી કાંતાબહેન મહેતા પ્રેરિત આ અનાહત નાદખંડમાં ટેલિવિઝન પ્રકારના જે કાર્યક્રમો રજૂ થાય છે, તે રીતે એ પ્રસ્તુત કરવાની સઘળી સુવિધા આ સ્ટુડિયોમાં છે.

એમાં કાર્યક્રમની લાઈવ રજૂઆત પણ થઈ શકશે તેમજ એડિટિંગ અને શૂટિંગની પણ વ્યવસ્થા છે. સાઉન્ડ રેકોર્ડિંગને કારણે ઓડિયો આલભમ પણ થઈ શકશે અને મલ્ટી કેમેરા હોવાથી 4K ફોર્મેટમાં શૂટિંગ થાય તેવી વ્યવસ્થા છે. સંગીત માટેની જરૂરી લાઈટવ્યવસ્થા પણ છે. વળી એક નાનું પર્ફોમન્સ કરી શકાય તેમજ તે વીસથી પચીસ દર્શકો જોઈ શકે તેવો વિશાળ આ ખંડ છે. આ સ્ટુડિયોમાં તાજેતરમાં અવસાન પામેલા ગુજરાતના નિર્ભીક પત્રકાર શ્રી નગીનદાસ સંઘવી અને શ્રી દીપકભાઈ મહેતાની મુલાકાતના કાર્યક્રમનું શૂટિંગ કરવામાં આવ્યું હતું. પદ્મભૂષણ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરના જન્મદિવસનો કાર્યક્રમ તથા અનિલ રેલિયાએ જ્યોતિ ભટ્ટની છબીકલા વિશે આપેલું પ્રવચન પણ અહીંથી રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. કોરોનાના મહામારીના વર્તમાન સમયમાં આ સ્ટુડિયો સંસ્થાના કાર્યક્રમો દર્શાવવા માટે અત્યંત ઉપયોગી બની રહ્યો છે.

આભાર

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે તાજેતરમાં શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ સભાગૃહ તૈયાર કર્યું છે. વિસ્તાર પામતી પ્રવૃત્તિઓના આયોજન માટે વિશ્વકોશભવનના બીજા માળનું બાંધકામ કરવામાં આવ્યું. અમારા આ કાર્યમાં જાણીતા એન્જિનિયર શ્રી કિરણ ભાવસારે સેવાભાવથી સહયોગ આપ્યો છે, તેની નોંધ લેતા સંસ્થા આભાર સાથે આનંદની લાગણી અનુભવે છે. વિશ્વકોશભવનના નિર્માણ સમયે પણ તેઓનું માર્ગદર્શન મળ્યું હતું.

શ્રી ભૈરવી મોદીને અભિનંદન

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં ગુજરાત અને ભારતમાં જાણીતા ચિત્રકારોનાં વક્તવ્યો અને પ્રદર્શનો અંગે માર્ગદર્શન આપનાર ચિત્રકાર શ્રી ભૈરવી મોદીનાં બે ચિત્રો તાજેતરમાં

દિલ્હી આર્ટ્સ સોસાયટી દ્વારા ઓનલાઇન પ્રદર્શન માટે પસંદ કરવામાં આવ્યાં. વર્તમાન સમયની કોરોનાની મહામારીમાં શ્રી રોકેશ ગુપ્તાનાં પ્રયત્નોથી આ સંસ્થાએ ૨૭ જૂનથી ૨૬ જુલાઈ સુધી દિલ્હી આર્ટ્સ સોસાયટીની વેબસાઈટ ઉપર આ ચિત્રો મૂક્યાં હતાં, જેમાં દિલ્હી, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને હૈદરાબાદના ચિત્રકારોએ ભાગ લીધો હતો અને એવા ૨૧ કલાકારોની બે-બે કૃતિઓ પસંદ કરવામાં આવી હતી.

આમાં ગુજરાતમાંથી શ્રી ભૈરવી મોદીના બે ચિત્રો પસંદ થયાં હતાં, જેમાં એક ચિત્ર ‘પંચતંત્ર’ની કાગડાની પ્રશંસા કરીને એના મોંમાંથી પૂરી પડાવી લેવાની શિયાળની વાતને હવા ભરવાના પંપ અને ઘઉં ચાળતી સ્ત્રીના રૂપમાં પ્રતીકાત્મક રૂપે દર્શાવવામાં આવ્યાં હતાં, તો બીજા ચિત્રનું શીર્ષક ‘ઓલ્ડ મેન’ હતું. દ્રાક્ષ નહીં લઈ શકતા શિયાળ એમ કહે છે કે દ્રાક્ષ ખાટી છે, એ કથાને એક વૃદ્ધ પુરુષ નવી નવી વાનગી ચાવી નહીં શકવાને કારણે ‘આ ના ખવાય’ એમ કહીને છોડી દે છે. તેવું પ્રતીકાત્મક આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. વિશ્વકોશના ચિત્રકલાવિષયક કાર્યક્રમોના આયોજનમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવનાર શ્રી ભૈરવી મોદીને અભિનંદન.

રોજેરોજ વિશ્વકોશ

‘રોજેરોજ વિશ્વકોશ’ દ્વારા ઓનલાઇન જુદી જુદી માહિતી આપવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. ૧૧મી જૂને શરૂ થયેલા ‘રોજેરોજ વિશ્વકોશ’ નામના વિભાગમાં પ્રતિદિન ફેસબુક પેજ, ફેસબુક એકાઉન્ટ અને વોટ્સઅપ પર આ સામગ્રી આપવામાં આવે છે. જેમાં ‘આજનો વિચાર’ વિભાગમાં વર્તમાન સમયમાં ઉપયોગી એવું ચિંતન, ‘પ્રસંગમાધુરી’ દ્વારા કોઈ પ્રેરક પ્રસંગ અને ‘આજના દિવસનો ઇતિહાસ’માં જે તે દિવસે અગાઉ બનેલી ઘટના આલેખવામાં આવે છે. ગુજરાતી વિશ્વકોશ અને બાળવિશ્વકોશના જુદા જુદા ખંડોમાંથી પણ લોકોપયોગી માહિતી રજૂ કરવામાં આવે છે, જેને વ્યાપક જનસમૂહ તરફથી આવકાર મળ્યો છે.

દર મહિનાની પહેલી તારીખે : આનંદવિહાર

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ‘આનંદવિહાર’ નામનું બાળ-કિશોરો માટેનું ઈ-સામયિક પ્રગટ કરવામાં આવે છે. દર મહિનાની ૧લી તારીખે આ સામયિક પ્રગટ થશે. એમાં બાળકોને વર્તમાન પ્રવાહોનો પરિચય મળે તેવા લેખો આપવામાં આવશે. વ્રત, તહેવારો, પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ અને પર્યાવરણ અંગેની સામગ્રી અપાશે તેમજ જ્ઞાન-કસોટી કરે તેવી ક્વિઝ રજૂ થશે. આ ઉપરાંત આજના બાળ-કિશોરને ગમે એવી વાર્તાઓ, કવિતાઓ અને ચરિત્રો આપવામાં આવશે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનો ‘આનંદવિહાર’નો ત્રીજો અંક ૧લી ઓગસ્ટે પ્રગટ થશે, જે તમને ફેસબુક એકાઉન્ટ, ફેસબુક પેજ અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના વોટ્સઅપ ગ્રૂપ ઉપરથી મળી શકશે.

પરમાણુશસ્ત્રોની દોડ

આજે વિશ્વમાં અશાંતિનું સામ્રાજ્ય રચાયેલું છે. એક તરફ કોરોના મહામારી તો બીજી તરફ ચીન પોતાના પડોશી દેશોને દબાવવા અડપલાં કરી રહ્યું છે. અમેરિકાએ પોતાનો સાતમો નૌકા કાફલો ચીનને ડરાવવા માટે હિન્દ મહાસાગરમાં લાવી દીધો છે. રશિયા અને જાપાન પણ ચીન સામે મોરચો માંડી રહ્યા છે. અમેરિકા અને ઈરાન વચ્ચે પણ આધિપત્ય જમાવવાની અને ફેંકવાની હુંસાતુંસી ચાલી રહી છે.

મહાસત્તાઓ પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવવા માટે પરમાણુ હથિયારોની ધમકી એક બીજા દેશોને આપી રહી છે. પરમાણુ હથિયારોની શરૂઆત થઈ ત્યારે મુખ્ય પાંચ દેશો પાસે જ તેનો ઈજારો હોય તેવી સ્થિતિ હતી, પરંતુ આજે એવું રહ્યું નથી. નાના-મોટા ઘણા દેશોએ પોતાની આવડત અને સગવડ પ્રમાણે પરમાણુશસ્ત્રોનો આરંભ કરી દીધો છે. પરમાણુશસ્ત્રોની શી અસર થાય એ તો જાપાનના હિરોશિમામાં અને નાગાસાકી ઉપર ફેંકાયેલા પરમાણુ વિસ્ફોટકોથી ભરેલા માત્ર બે ગોળાએ જ કેટલી જાનહાનિ અને કેવી અસર થાય એ બતાવી દીધું છે.

અત્યારે એક બાજુ ઈરાન અને અમેરિકા વચ્ચે તો બીજી બાજુ ચીનને ભારત, જાપાન, રશિયા સાથે તણાવ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યો છે. ભારત અને પાકિસ્તાનની વાત કરીએ તો પાકિસ્તાન છાશવારે અડપલાં કરી રહ્યું છે. તે કદાચ ભારતની સહિષ્ણુતાની પરીક્ષા કરી રહ્યું છે.

ઈરાને પણ પરમાણુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવા અંગે પોતાની તૈયારી બતાવી દીધી છે. તેમનાં હથિયારો વધારે વિનાશ વેરનારાં જણાય છે. એક વાત તો નક્કી જ છે કે એક પરમાણુબૉમ્બ આખા શહેરનો નાશ કરી નાખે છે. સાદા વિસ્ફોટક પદાર્થનો ગમે તેવડો મોટો ગોળો હોય પરંતુ પરમાણુ હથિયાર સામે તે વામણો પુરવાર થાય છે. મહાસત્તાઓ પોતાનાં પરમાણુશસ્ત્રો સજાવીને બેઠી છે અને તે બીજા કેટલાક દેશો પર આ માટે પ્રતિબંધ લાદવાનું કાર્ય પણ કરતી હોય છે. ઈરાન માટે પરમાણુશસ્ત્રો બનાવવા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો. જ્યારે બીજા દેશો ખુલ્લેઆમ આવાં ઘાતક હથિયારો બનાવી રહ્યા છે.

આ પરમાણુ હથિયારો શું છે? પહેલા વિમાન દ્વારા પરમાણુબૉમ્બ ઝીંકવામાં આવ્યો હતો. આજે તેને માટે અનેક પ્રકારનાં પ્રક્ષેપાસ્ત્રો(મિસાઈલ) તૈયાર થઈ ગયાં છે. લક્ષ્યને શોધીને તેની ઉપર વાર કરનારા લક્ષ્યવેધી પ્રક્ષેપાસ્ત્રો બની ગયાં છે. કેટલાંકનું સંચાલન તો દુનિયાના કોઈ પણ ખૂણેથી ઉપગ્રહની મદદથી પણ થઈ શકે છે. આ પ્રક્ષેપાસ્ત્રો અત્યંત શક્તિશાળી વિસ્ફોટકોના બનેલાં હોય છે. કોઈ પણ તત્ત્વના પરમાણુ કેન્દ્ર પર પ્રક્રિયા કરવામાં આવે છે ત્યારે તે બીજા પરમાણુ કેન્દ્ર બનાવી

વિભાજન પામે છે અથવા તો તેની સાથે સંગલન કરે છે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન અમાપ શક્તિ છૂટી પડે છે. આ શક્તિ વિસ્ફોટ તથા કિરણોત્સર્ગ સ્વરૂપે હોય છે. વિસ્ફોટની અસર તરત થાય છે જ્યારે કિરણોત્સર્ગની અસર વરસો સુધી સજીવોને માટે પીડા આપનારી બની રહે છે.

પરમાણુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાન પર થયો હતો. હિરોશિમા અને નાગાસાકી ઉપર ફેંકાયેલા બૉમ્બની કેવી અસર થઈ હતી તે આખું વિશ્વ જાણે છે. ત્યાર બાદ આવા શસ્ત્રનો ઉપયોગ થયો હોવાનું જાણવા મળ્યું નથી. પરંતુ આજે દુનિયાના નવ દેશ પાસે આ પ્રકારનાં પરમાણુશસ્ત્રો છે. તેમાં અમેરિકા, બ્રિટન, રશિયા, ફ્રાંસ, ચીન, ભારત, પાકિસ્તાન, ઈઝરાયલ અને ઉત્તર કોરિયાનો સમાવેશ થાય છે.

સિદ્ધાંતની રીતે જોઈએ તો આજે દુનિયામાં જેની પાસે તકનીક, બુદ્ધિમત્તા અને યોગ્ય સગવડ હોય તે પરમાણુશસ્ત્રોનું નિર્માણ કરી શકે છે. હવે કોઈ દેશ આવાં હથિયાર બનાવે કે નહીં તે જોકે બીજી વાત છે. આની પાછળ પરમાણુશસ્ત્ર પ્રસાર વિરોધી સંધિ (Non-Proliferation of Nuclear Weapons Treaty – NPT) કરાર થયા છે તે જાણવાની જરૂર છે. આ કરાર અનુસાર પરમાણુશસ્ત્રોના પ્રસારને રોકવાનો અને નિઃશસ્ત્રીકરણને ઉત્તેજન આપવાનો આશય છે.

૧૯૭૦થી અત્યાર સુધીમાં અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને ચીન ઉપરાંત ૧૯૧ દેશો આ કરારમાં જોડાયેલા છે. આમાં પાંચ મુખ્ય દેશ પરમાણુશસ્ત્રો ધરાવતા દેશ છે. તેમણે આ કરાર થયો તે પહેલાં પરમાણુ હથિયારો બનાવીને તેનું પરીક્ષણ કરી લીધું હતું. ૧ જાન્યુઆરી, ૧૯૬૭થી આ કરારનો અમલ શરૂ થયો એ પહેલાં તે દેશ પરમાણુપરીક્ષણ કરી ચૂક્યા હતા. તેમની પાસે જે પરમાણુ હથિયાર છે તે ઘટાડવાનાં અને કાયમ માટે રાખી મૂકવાનાં નથી.

હવે બીજા દેશ તરફ નજર કરીએ તો ઈઝરાયલે તેની પાસે કયા પ્રકારના કેટલાં હથિયાર છે તે ક્યારેય જાહેર કર્યું નથી. ભારત અને પાકિસ્તાન આ કરારમાં ક્યારેય જોડાયા નથી. જ્યારે ઉત્તર કોરિયાએ ૨૦૦૩માં આ કરાર આધારિત સંસ્થાને રામ રામ કરી દીધા છે. ત્યાર પછી ત્યાં પરમાણુપરીક્ષણ ઝડપી બન્યું છે.

હવે આમાં ઈરાનની વાત કરીએ તો તેણે ૧૯૫૦થી પરમાણુ કાર્યક્રમોની શરૂઆત કરી અને તેમના કાર્યક્રમો શાંતિ માટેના છે એમ સતત જણાવતું આવ્યું છે.

આજે એમ કહેવાય છે કે ૧૯૮૬માં પરમાણુ હથિયારોની સંખ્યા ૭૦,૦૦૦ હતી તે આજે ૧૪,૦૦૦ જેટલી છે. આમાં નેવું ટકા રશિયા અને અમેરિકા પાસે છે. અમેરિકા, બ્રિટન અને રશિયા તેમના પરમાણુશસ્ત્રો ઓછાં કરી રહ્યા છે. જ્યારે ચીન, પાકિસ્તાન, ભારત અને ઉત્તર કોરિયા આ પ્રકારનાં વધારે શસ્ત્રો બનાવી રહ્યા હોવાનું ફેડરેશન ઓફ અમેરિકન સાયન્ટિસ્ટ જણાવે છે.

જુલાઈ, ૨૦૧૭ની વાત કરીએ તો સો જેટલા દેશ પરમાણુશસ્ત્રોથી મુક્ત હોવાનું જાહેર થતાં નિઃશસ્ત્રીકરણની દિશામાં એક પગલું આગળ વધી શક્યા એમ કહી શકાય. પરંતુ અમેરિકા, બ્રિટન, રશિયા અને ફ્રાન્સે અગાઉ થયેલા કરારનો વિરોધ કર્યો. બ્રિટન અને ફ્રાન્સ એમ કહે છે કે આ કરારથી આંતરરાષ્ટ્રીય સલામતી અંગે કોઈ ખાતરી મળતી નથી. છેલ્લાં ૭૦ વર્ષથી તેમની પાસે પરમાણુ હથિયાર હોવાને લીધે જ વિશ્વશાંતિ જળવાઈ રહી છે. એટલે એ માટે પણ પરમાણુ હથિયાર હોવાં જરૂરી છે.

બ્રિટન અને અમેરિકા ભલે પરમાણુશસ્ત્રો ઓછાં કરતા હોવાની વાત કરતા હોય, પરંતુ નિષ્ણાતોના મત અનુસાર તેઓ પોતાના હથિયારોને નવું આધુનિક સ્વરૂપ આપી વધારે સક્ષમ બનાવી રહ્યા છે. આમાં બ્રિટન (U.K.) પોતાનાં હથિયારો ઊંચી કક્ષાના બનાવી રહ્યું છે જ્યારે અમેરિકા પોતાની પાસે રહેલાં હથિયારો વધારે સક્ષમ અને ઘાતક બનાવવા માટે એકઠા પર ભાર મીંડા ચડાવીએ એના કરતાં પણ વધારે રકમ (\$1 trillion) વાપરવાનું છે. ઉત્તર કોરિયાએ પોતાનાં પ્રક્ષેપાસ્ત્રોનાં પરીક્ષણો કરવાનું ચાલુ જ રાખ્યું છે.

આર્મ્ડ કંટ્રોલ એસોસિયેશને જાહેર કરેલા આંકડા પણ ચોંકાવનારા છે. તદ્દનુસાર અમેરિકા પાસે ૬,૪૮૦ પરમાણુશસ્ત્રો છે, રશિયા પાસે ૬૧૮૫, ફ્રાન્સ પાસે ૩૦૦, ચીન પાસે ૨૮૦, બ્રિટન પાસે ૨૦૦, પાકિસ્તાન પાસે ૧૬૦, ભારત પાસે ૧૪૦, ઈઝરાયલ પાસે ૮૦ અને ઉત્તર કોરિયા પાસે ૩૦ પરમાણુશસ્ત્રો હોવાનું જણાવાયું છે. આમાં નાના હાથબોમ્બથી માંડીને લાંબા અંતરનાં પ્રક્ષેપાસ્ત્રોનો સમાવેશ થતો હોય છે.

આજે ભલે ત્રીસ વર્ષ પહેલાં હતાં એના કરતાં ઓછા હથિયારો દેખાતાં હોય પરંતુ તેનો ક્યારેય અંત આવવાનો નથી. અમેરિકાએ પોતાના જૂના ઉપગ્રહ પ્રક્ષેપણ મથકોનો ઉપયોગ આવા પરમાણુ પ્રક્ષેપાસ્ત્રો ગોઠવી રાખવા માટે કર્યો છે. રશિયાએ પણ એમ જ કર્યું છે. ઉપરાંત સમુદ્રના તળિયે વિહાર કરતી સબમરીનો પણ પરમાણુ ઊર્જાથી ચાલતી હોય છે. તેની સાથે પણ અનેક પ્રકારના પરમાણુ પ્રક્ષેપાસ્ત્રો ચોક્કસ રીતે ગોઠવી રાખેલાં હોય છે. તેને માત્ર દિશા અને અંતરનો જ નિર્દેશ આપવાનો હોય છે.

હવે તો વિમાનની મુસાફરીમાં અને ઉપગ્રહ દ્વારા પણ ચોક્કસ પ્રકારના તરંગો દ્વારા ભૂમિ પરના પ્રક્ષેપાસ્ત્રો નિયંત્રિત કરી શકાય છે. દુનિયાને તબાહ કરવા માટે આજે ઘરમાં ટેલિવિઝન ચાલુ કરવા જેટલું આ સરળ થઈ ગયું છે એમ કહી શકાય. અહીં એક વાત ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે કે પરમાણુશસ્ત્રો જડ-ચેતન દરેકનો વિનાશ કરે છે, પરંતુ કોરોના જેવાં જૈવિક શસ્ત્રો માત્ર સજીવને જ મૃત્યુદર્શન કરાવતાં હોવાથી સ્થાવર-જંગમ મિલકતને નુકસાન થતું નથી.

— કિશોર પંડ્યા

યાદો કી બારાત

દીપક મહેતા દ્વારા લેવાયેલ
નગીનદાસ સંઘવીનો ઈન્ટરવ્યૂ

પાછલી ઉંમરમાં ઘણા તેમને ‘નગીનબાપા’ કહેતા પણ તેઓ મુંબઈમાં અધ્યાપક હતા ત્યારે સંઘવીસાહેબ તરીકે જ ઓળખાતા. અને મારે માટે તેઓ છેવટ સુધી ‘સંઘવીસાહેબ’ જ રહ્યા.

તેમની સાથે ઓળખાણ થઈ તે તેમના નિકટના મિત્ર

યશવંતભાઈ દોશીને પ્રતાપે. ૧૯૬૪માં યશવંતભાઈના તંત્રીપદે ‘ગ્રંથ’ માસિક શરૂ થયું. લગભગ શરૂઆતથી જ સંઘવીસાહેબ અને હું ‘ગ્રંથ’ માટે નિયમિત રીતે લખતા થયા હતા. યશવંતભાઈની ઓફિસમાં બપોર પછી લેખકો, સમીક્ષકો, અધ્યાપકો, પત્રકારો, પ્રકાશકોનો અનૌપચારિક દરબાર ભરાતો. તેમાં સંઘવીસાહેબને અવારનવાર મળવાનું થતું. પછી, વિલે પાર્લેની મીઠીબાઈ કોલેજમાં અવારનવાર જવાનું થતું. સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં મારા ગુજરાતીના ગુરુ તે મનસુખભાઈ ઝવેરી આ કોલેજમાં જોડાયેલા એટલે તેમને મળવા જતો, પણ સાથોસાથ સંઘવીસાહેબ, ચંદ્રકાંત બક્ષી, અમૃતલાલ યાજ્ઞિક, ભૃગુરાય અંજારિયા, નિસિમ એઝેકીલ, મંગેશ પાડગાંવકર વગેરેને પણ મળવાનું થતું. આમ, અમારી ઓળખાણ બેવડે દોરે મજબૂત થતી ગઈ. પછી ૧૯૭૪માં યશવંતભાઈના સહાયક તરીકે હું પરિચય ટ્રસ્ટમાં જોડાયો. એટલે ત્યાં અવારનવાર મળવાનું થતું. ઘણી વાર સંઘવીસાહેબ અને યશવંતભાઈ વચ્ચે એવી તો ઉગ્ર ચર્ચા થાય કે અજાણ્યો માણસ તો એમ જ માને કે આ બે જણ હવે પછી ક્યારેય એકબીજાનું મોઢુંય નહિ જુએ. પણ પાંચ-સાત દિવસ પછી બંને ખડખડાટ હસીને વાતો કરતા હોય. કેટલોક વખત સંઘવી-સાહેબ ‘સમકાલીન’ દૈનિક માટે નિયમિત રીતે લખતા. તેમની કલમ અને કોલમ ઘણી વખણાતી. એક-બે વાર પુષ્કળ વખોડાઈ પણ હતી. એ જ ‘સમકાલીન’માં થોડો વખત મેં પણ બે કોલમ લખી. ત્યારે તંત્રી હરિ દેસાઈની ઓફિસમાં પણ મળવાનું થતું. ૧૯૮૬માં મુંબઈની અમેરિકન માહિતી કચેરી - યુસિસ - માં જોડાયો. ત્યાં પણ ક્યારેક સંઘવીસાહેબ આવતા.

પહેલી વાર જોનારને તો કોઈ દુકાનદાર કે કારકુન જેવા લાગે. વાળ ઓળવાની ઝાઝી દરકાર નહિ. સફેદ લેંઘા-કફની સિવાય બીજાં કોઈ કપડાંમાં તેમને ભાગ્યે જ

કોઈએ જોયા હશે. પગમાં ચંપલ. પોતાના બાહ્ય દેખાવ વિશે તદ્દન બેફિકર. મોઢા પર પીઠ અનુભવીની વિચક્ષણતા અને બાળકના ભોળપણનું વિલક્ષણ મિશ્રણ. મુક્ત હાસ્ય. વાત સાંભળે બધાની, પણ સ્વીકારે જો ગમે તો, અને ગમે તેટલી જ. ચર્ચાનો શોખ, પણ હુંસાતુંસી બિલકુલ નહિ. ધરમ-કરમ, પાઠ-પૂજામાં બિલકુલ રસ નહિ. પૂરા નાસ્તિક. બોલતી કે લખતી વખતે ભલભલા ચમરબંધીની પણ શેહ-શરમ ન જ રાખે. જે માને તે જ લખે, જે લખે તે જ માને. દેશ અને દુનિયાના રાજકારણના અઠંગ અભ્યાસી. ઇતિહાસ, સમાજ, સંસ્કૃતિ વગેરેમાં પણ એટલો જ રસ અને અભ્યાસ. સાચા અર્થમાં વિદ્વાન, પણ વિદ્વત્તાનો ભાર જરાય નહિ. વાતો કરતી વખતે હળવા-ફૂલ.

મુંબઈ છોડીને સૂરત રહેવા ગયા પછી મળવાનું ઓછું થયું. ક્યારેક ફોન પર વાત થાય. ભલું થજો ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનું કે ગયે વર્ષે સંઘવીસાહેબ સાથે બે-અઢી દિવસ ગાળવાનું બન્યું. ૨૦૧૯ના સપ્ટેમ્બરની પાંચમી તારીખે તેઓ વિશ્વકોશમાં યશવંતભાઈ વિશે બોલવાના હતા અને યશવંતભાઈ વિશેના મારા પુસ્તકનું વિમોચન કરવાના હતા. ચોથી તારીખે વરસતા વરસાદમાં તલગાજરડાથી બાય રોડ સાત કલાકની મુસાફરી કરીને રાતે આઠેક વાગ્યે અમદાવાદ પહોંચ્યા. અમારો ઉતારો એક જ હોટલમાં હતો. દસેક મિનિટમાં ફેશ થઈને હાજર. કુમારપાળભાઈની અને મારી સાથે બહાર જમવા જવા તૈયાર. થાકનું નામોનિશાન નહિ. આનંદથી સાથે જમ્યા. હોટલ પર પાછા આવી રાતે સાડા અગિયાર સુધી મારી સાથે ગપ્પાં માર્યાં. મુંબઈની ઘણી જૂની યાદો તાજી કરી. પાંચમીએ સવારે ઊઠીને જોયું તો તેમના રૂમનું બારણું ખુલ્લું, અને લાઈટ ચાલુ. સહેજ ચિંતા થઈ એટલે રૂમમાં ગયો. નિરાંતે બેઠા બેઠા લેપટોપ પર છાપાં વાંચતા હતા! કોઈ કહે નહિ કે આ માણસ સો વરસની ઉંમર વટાવી ચૂક્યો છે. મેં કહ્યું, સોરી, બારણું ખુલ્લું જોયું એટલે આવ્યો, તમને ડિસ્ટર્બ કર્યાં. કહે : ઘણા વખતથી રાતે રૂમનું બારણું ખુલ્લું જ રાખું છું. રાતમાં ઢબી જાઉં તો બારણું તોડવાની મહેનત નહિ.

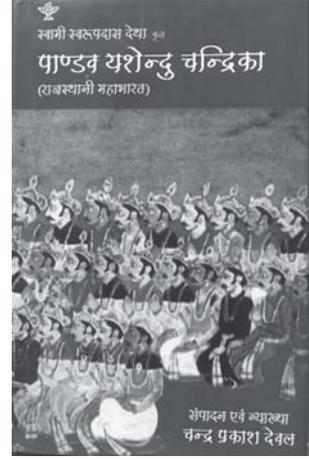
વિશ્વકોશે તેમનો વિસ્તૃત ઈન્ટરવ્યૂ લેવાનું પણ ગોઠવ્યું હતું. એ માટે સવારે સાડા દસે નવાનકકોર સ્ટુડિયોમાં હાજર. લગભગ એક કલાક સુધી મારા બધા પ્રશ્નોના પારદર્શી જવાબો આપ્યા. વિધિની વક્તા તો જુઓ: શનિવારે, ૧૧મી જુલાઈએ સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે વિશ્વકોશે એ ઈન્ટરવ્યૂ યૂ-ટ્યૂબ પર મૂક્યો. લગભગ સાડા છએ પૂરો થયો. યાદોં કી બારાત નજર સામેથી પસાર થઈ ગઈ. જોયા પછી વિચાર્યું કે કાલે ફોન કરીશ. પણ ૧૨મીની સાંજે લગભગ સાડા છ વાગ્યે યશવંતભાઈના પુત્ર અભિજિતભાઈનો ફોન આવ્યો : ‘સંઘવીસાહેબ ગયા.’ શું ખરેખર ગયા ? ક્યાં ગયા ? સ્વર્ગ, મોક્ષ, પુનર્જન્મમાં તો માનતા નહોતા. અરે, ઈશ્વરમાં પણ માનતા નહોતા. એટલે તેમના માટે પ્રાર્થના શી કરવી ? કોને કરવી ? હવે તેઓ એમના વિદ્યાર્થીઓ, વાચકો અને ચાહકોના દિલમાં અને દિમાગમાં વ્યાપી ગયા છે. એક હતા તેમાંથી અનેક થયા છે. શાંતિની જરૂર તેમના આત્માને નહિ, આપણા જીવને અને જીવનને છે.

— દીપક મહેતા

સ્વામી સ્વરૂપદાસજી અને ‘પાંડવ યશેન્દુ ચંદ્રિકા’

સ્વામી સ્વરૂપદાસજી દેથારચિત ‘પાંડવ યશેન્દુ ચંદ્રિકા’ ગ્રંથ રાજસ્થાન - ગુજરાતમાં સુવિખ્યાત છે. પદ્મશ્રી ચંદ્રપ્રકાશ દેવલ જેઓ આજીવન પ્રાધ્યાપક - સંશોધક તેમજ સર્જક રહ્યા છે. તેઓ ‘પાંડવ યશેન્દુ ચંદ્રિકા’ને રાજસ્થાની મહાભારત તરીકે ઓળખાવે છે. દેશની સાહિત્ય અકાદમીએ સી. પી. દેવલનો ‘પાંડવ યશેન્દુ ચંદ્રિકા’ પરનો ગ્રંથ પ્રકાશિત કરેલો છે. (૨૦૦૧) પ્રાધ્યાપક સી. પી. દેવલ પહેલા આ ગ્રંથનું ટીકા સહિત સંપાદન લીંબડી રાજ્યકવિ સ્વર્ગીય શંકરદાનજી દેથાએ કરેલું છે. સ્વરૂપદાસજીની સર્જનયાત્રા અંગે ઉત્તર ગુજરાતના વિદ્વાન સર્જક ખેતસિંહજી મીસણે પણ લખ્યું છે. રાજકોટના ભાઈ પ્રવીણ મધુડાએ આ ગ્રંથનું પુનઃ સંપાદન તેમજ પ્રકાશન ૨૦૧૮માં ઘણી મહેનત કરીને કરેલું છે. ભક્ત કવિ ઈસરદાસજી કે સાંયાજી જૂલાની હરોળમાં ગૌરવભેર ઊભા રહી શકે તેવું પ્રદાન સ્વામી સ્વરૂપદાસજીનું છે.

મહાભારત તેમજ રામાયણ એ આપણા સમૃદ્ધ ગ્રંથો છે. સદીઓથી કથાકારો - સંત કવિઓએ આ ગ્રંથોની પ્રેરણા લઈ પોતાની રચનાઓ પ્રગટ કરી છે. મહાભારતના આદિપર્વમાં લખાયું છે કે જેટલા પણ કવિઓ ભવિષ્યમાં થશે તેમના માટે મહાભારત મૂળસ્રોત બની રહેશે. જે મહાભારતમાં છે તે જ અન્યત્ર છે અને જે મહાભારતમાં નથી તે ક્યાંય નથી તેમ કહેવાયું છે. મહાભારત એક લાખ શ્લોકમાં વિસ્તાર પામેલું છે. આવા વિશાળ મહાકાવ્યને સ્વરૂપદાસજીએ લગભગ ત્રણ હજાર ઇંદોમાં પૂર્ણિત: પ્રગટ કરવાનો ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો છે. સ્વરૂપદાસજીની તમામ રચનાઓમાં ‘પાંડવ યશેન્દુ ચંદ્રિકા’ શ્રેષ્ઠ છે તેમ રાજ્યકવિ શંકરદાનજીએ નોંધેલું છે. મહાભારતની કથાનો સારાંશ સ્વરૂપદાસજીના ગ્રંથમાં સોળ મયૂખો(અધ્યાયો)માં પૂરો થયેલો છે. ગ્રંથની ભાષા પિંગળ છે. તેનાં કાવ્યો સરળ તથા રોચક છે.

સ્વરૂપદાસજી જન્મે ચારણ હતા. બ્રહ્માનંદ સ્વામીની જેમ તેઓએ પણ સંન્યસ્ત ધારણ કરેલું હતું. સ્વરૂપદાસજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૫૮(ઈ. સ. ૧૮૦૧)માં થયો હોવાનો મત વિશેષ પ્રચલિત છે. તેમનું વતન અખંડ હિન્દુસ્તાનના સિંધ વિસ્તારના ખારોડા ગામે હતું. વતનને વિદાય કરી તેઓ રાજસ્થાનના અજમેર પ્રાંતમાં સ્થાયી થયા હતા. અહીં સંત કવિ સ્વરૂપદાસજીનો જન્મ થયો હતો. તેમના કાકા પરમાનંદજી નૈષ્ઠિક

બ્રહ્મચારી, કવિ અને હરિભક્ત હતા. તેઓ કોઈ રાજવીના યાચક બનવાનું પસંદ કરતા ન હતા. નિજાનંદે તેમજ પ્રભુ પરત્વેની નિષ્ઠાને કારણે પરમાનંદજીનું સમાજમાં મોભાદાર સ્થાન હતું. ભત્રીજા સ્વરૂપદાસજીને કાવ્યના સંસ્કાર તેમજ વેદાન્તની ઊંડી સમજ કાકા પરમાનંદજી તરફથી મળી હતી. પરમાનંદજીને હતું કે ભત્રીજો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વિખ્યાત કવિ બને અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે. પરંતુ વિધિનું નિર્માણ જુદું હતું. કવિ સ્વરૂપદાસજી તમામ સાંસારિક ઐષણ્યોનો ત્યાગ કરી એક દાદુપંથી સાધુના શિષ્ય બને છે અને સંન્યાસનો માર્ગ સ્વીકારે છે. પોતાનું મૂળ નામ જે શંકરદાન હતું તેમાંથી સ્વરૂપદાસ નામ ધારણ કરી ઈશ્વર તેમજ સાહિત્યની ઉપાસના તરફ વળે છે. કાકા પરમાનંદજીને આ ઘટનાનો ઘણો આઘાત લાગે છે અને તેઓ એક દુહો લખીને સાધુ થયેલા સ્વરૂપદાસને મોકલે છે :

કીધોથો કુણ કૌલ, કહ પાછૌ કાસૂં કિયો,
બેટા થારા બોલ, શાલૈ નિશદિન શંકરા.

પુત્ર સમાન ભત્રીજાનો સંન્યસ્ત સ્વીકારવાનો નિર્ણય પરમાનંદજીને ઊંડે સુધી ડંખ્યા કરે છે તે વાત તેમણે ઉપરના શબ્દોમાં કહી છે. સાધુ થયા પછી સ્વરૂપદાસ અધિકતર માળવામાં તેમજ અજમેર પ્રાંતમાં રહેતા હતા. રતલામના મહારાજા બલવંતસિંહજી (સં.૧૮૨૪-૧૮૧૪) સ્વરૂપદાસજીને ગુરુ માનતા હતા અને આદર કરતા હતા. મહારાજાએ સ્વરૂપદાસજીની સ્તુતિ કરતા લખ્યું છે :

સદા હંગામી વચન સિદ્ધ, ભગતાં નામી ભૂપ,
હું ભામી દાદુહરા, સ્વામી દાસ સ્વરૂપ.

મહારાજા ઉપરના દુહામાં કહે છે કે પોતાના ગુરુ સ્વામી સ્વરૂપદાસ સદા આનંદી, વચનસિદ્ધ તેમજ નામાંકિત સંતો - ભક્તોમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. દાદુ શિષ્ય પરંપરાના સ્વામી સ્વરૂપદાસજી પર હું બલિહારી જાઉં છું.

‘પાંડવ યશેન્દુ ચંદ્રિકા’માં અલગ અલગ છંદોનો ઉપયોગ કરી કવિએ ગ્રંથની ભાતીગળ રચના કરી છે. જીવનમાં સાર્થકતા લાવવા માટે એક સવૈયામાં લખે છે :

પોંવ છતૈ કરી ગૌન હરિ દિશ
ફીર યે પોંવ ચલૈં ન ચલૈં !
જીભ છતૈ ગુનિયે હરિકો જસ
ફીર યે જીભ હલૈં ન હલૈં !
નૈન છતૈ લખી રૂપ વિરાટકો
ફીર યે નૈન ખિલૈં ન ખિલૈં !
શ્રૌન છતૈ હરિ કિરત કો સુનિ
ફીર યે શ્રૌન મિલૈં ન મિલૈં !!

શરીરના અવયવોનો સાર્થક ઉપયોગ કરવા ઉપરના સવૈયામાં ભક્તકવિનો નિર્દેશ છે. પગ ચાલે ત્યાં સુધીમાં હરિ તરફ ગતિ કરવા માટે તેમજ જીભ સાથે આપે ત્યાં સુધી હરિના ગુણનો જાપ કરવા માટે કવિ સંદેશો આપે છે. શરીરનાં મહત્વનાં અંગોની સાર્થકતા સિદ્ધ કરવા કવિએ ભિન્ન ભિન્ન અંગો માટે છંદોબદ્ધ શબ્દોમાં લખ્યું છે.

મહાભારતનું સર્જન થવાનાં મહત્વનાં કારણો સ્પષ્ટ કરતા કવિ વિદૂરના મુખે ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે. પિંગળમાં શોભતું આ સુંદર કવિત છે.

ભીમ કો દીયો હો વિષ તા દિન બયો હો બીજ,

લાખાગ્રહ ભયે તાકો અંકુર લગાયો હૈ !

ઘૂતકીડા કાલ વિસ્તાર પાય બડો ભયો

દ્રૌપદી હરન ભયે મંજરી તે છાયો હૈ !

મચ્છ ગાય ઘેરી જબૈ પુષ્પ ફલ ભાર ભયો,

તૈને હી કુમંત્ર જલ સિંચીકે બઢામોહૈ !

વિદૂર કે વચન કુઠાર તૈ ન કટ્યો વ્રક્ષ,

વાકો ફલ પાકો ભૂપ તેરી ભેંટ આયો હૈ !!

કવિ શ્રી કાગે આ જ વાત સરળ શબ્દોમાં મૂકી છે. ધૃતરાષ્ટ્ર વિદૂરને (સૂતજી)ને પૂછે છે.

વિદૂર આ ફળ શેનું હશે

તે જાણ્યું નથી જણાતું,

સૂતજી કહે કાં ભૂલી ગયા

આ તો હાથે વાવેલાંની વાતું

અંધ આગળ આવ્યું રે

એના મોભી કુંવરનું માથું.

‘પાંડવ યશેન્દુ ચંદ્રિકા’નું સર્જન કરીને ભક્તકવિએ મહાભારતની મહાગાથાનું પોતાની ઢબે ભાતીગળ ગાન કરેલું છે.

— વી. એસ. ગઢવી

વાચકમિત્રોને

છેલ્લાં એકવીસ વર્ષથી ‘વિશ્વવિહાર’ આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાગ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩ — એ સરનામે મોકલશો. ત્રણ વર્ષનું લવાજમ (૪૫૦ રૂ.) પણ એકસાથે ભરી શકાશે. ડ્રાફ્ટ કે ચેક ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલવો. □

સાયબરસુરક્ષા અંગે જાગૃતિ

સાયબર-હુમલાઓથી સંસ્થાઓના ડેટા કે એકમો ખોરવાઈ શકે છે અને દેશની વિવિધ માળખાગત સેવાઓ કે સવલતો પૂરી પાડતી અગત્યની સંસ્થાઓ જેવી કે વીજળીનું ઉત્પાદન કે પ્રસારણ, બેન્કો, રેલવે કે હવાઈ ઉડ્ડયનો, સ્ટોકએક્સચેન્જ, ટેલિકોમ, હોસ્પિટલો વગેરેનું સંચાલન પણ ખોરવાઈ શકે છે. ભારતની સાયબરસુરક્ષા મજબૂત કરવા માટે ભારત સરકારે ઈન્ફર્મેશન એક્ટ ૨૦૦૦ તૈયાર કર્યો અને તેને અંતર્ગત National Critical Information Infrastructure Protection Centre (NCIIPC) સંસ્થાની સ્થાપના કરી છે. તેનું મુખ્ય કાર્ય દેશનાં યાવીરૂપ ક્ષેત્રોની સાયબરસુરક્ષાનું સંવર્ધન કરવાનું છે તેમ જ ત્રાસવાદી હુમલાથી બચાવવાનું છે.

એક અંદાજ મુજબ વર્ષ ૨૦૧૮માં ભારત એ વિશ્વનો બીજો દેશ છે કે જ્યાં યાળીસ કરોડ લોકો ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરે છે. મોટા ભાગના સાયબર-હુમલાઓ મોબાઈલ ફોન પર થઈ રહ્યા છે. ભારતમાં ૨૦૧૨માં કુલ ૩,૪૭૭ સાયબર ગુનાઓ નોંધવામાં આવ્યા હતા જે વધીને ૨૦૧૮માં ૨૭,૨૪૭ જેટલા થયા છે.

સરકારનાં ત્રણ મુખ્ય કાર્યો : ૧૯૭૬માં અર્થશાસ્ત્રનું નોબેલ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર મિલ્ટન ફ્રીડમેને પ્રત્યેક સરકારનાં ત્રણ મુખ્ય કાર્યો જણાવ્યાં છે :

૧. કાયદો અને વ્યવસ્થા, ૨. સંરક્ષણ, ૩. કરાર અમલીકરણ.

અનેક કારણોસર ભારતમાં કરાર અમલીકરણને યોગ્ય મહત્ત્વ આપવામાં નથી આવ્યું. તેના કારણે, વર્લ્ડ બેન્કના વ્યવસાય કે ધંધો કરવાની સરળતામાં ભારત ૭૭મા ક્રમે છે અને કરાર અમલીકરણની બાબતમાં ૧૯૦ દેશમાંથી ભારતનો ક્રમ ૧૬૩મો છે ! અત્યારે ભારત સરકારના ડિપાર્ટમેન્ટ ફોર પ્રમોશન એન્ડ ઈન્ટરનલ ટ્રેડ (DPIT)નું લક્ષ ધંધો કરવાની સરળતામાં ભારતનો ક્રમ પહેલા ૫૦માં લાવવાનો છે.

ધંધાકીય સોદા માટે સરકાર સહિત કંપનીઓ એકબીજા સાથે કરાર કરતી હોય છે. કરારના દસ્તાવેજમાં કિંમત, જથ્થો, ગુણવત્તા, ડિસ્કાઉન્ટ, ડિલિવરીનો સમય વગેરે અંગેની શરતો તેમ જ કલમો નોંધવામાં આવતી હોય છે, જેથી તેનું અમલીકરણ સરળ બને અને કોઈ વિવાદ ન થાય. કરારનું પાલન કરવું બધા માટે અનિવાર્ય હોય છે. એકબીજા સાથે ખરીદ-વેચાણ કરતી વખતે એક કંપની કરારની કોઈ પણ શરત કે કલમનું પાલન ન કરે તો બીજી કંપની તેની વિરુદ્ધ કોમર્શિયલ કોર્ટ કે હાઈકોર્ટના કોમર્શિયલ ડિવિઝનમાં અરજી કરી શકે છે. કાયદાકીય પદ્ધતિની ગૂંચ તથા તેમાં થતા વિલંબને કારણે એક અનુમાન મુજબ ભારતમાં કરાર અમલીકરણ માટેનો કાયદાકીય કેસ ઉકેલ માટે સરેરાશ રીતે ચારેક વર્ષનો સમય લે છે જેથી વર્ષ ૨૦૧૭માં હાઈકોર્ટમાં પાંત્રીસ લાખથી વધારે કેસ અટવાઈ ગયેલા હતા. આની અવળી અસર ઉત્પાદન ખર્ચ, વિશાળ કદના પ્રોજેક્ટના ખર્ચ અને સરવાળે અર્થતંત્ર પર પડે છે.

આર્થિક વ્યવહારો તથા અર્થતંત્રને વેગ આપવા માટે બે કે તેથી વધુ સરકારી કે ધંધાદારી એકમો વચ્ચે થયેલા કરારનું અમલીકરણ અનિવાર્ય છે. ફીડમેને જણાવ્યું છે કે નિયમન અને કાયદાકીય આધારની મદદથી સરકાર કરારના અમલીકરણની જવાબદારી બજાવે છે અને માટે સરકાર સૌથી મોટી વચગાળાની સંસ્થા છે. અહીં માણસો દ્વારા સંચાલિત કાર્યવહી માટે સરકારે અનેક સાધનોનું રોકાણ કરવું પડે છે. અહીં સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે એવી કોઈ ટેકનોલોજી છે જે માનવીય શ્રમનો ઉપયોગ કર્યા વિના જ કરાર અમલીકરણ ઝડપી બનાવે ?

આનો અર્થ એ થાય કે રાષ્ટ્રીય કક્ષાની પદ્ધતિઓ જેવી કે સિટીઝન સર્વિસ પોર્ટલ, આધારકાર્ડ પોર્ટલ, ઓનલાઈન પેમેન્ટ પદ્ધતિઓ, વીમા અને કલ્યાણકારી સેવાઓ, મિલકતની રજિસ્ટ્રી વગેરે એકબીજા સાથે પ્રચુર માત્રામાં ડેટાનું આદાનપ્રદાન કરી શકે તે માટે વિશાળ પાયા પર માળખાગત સવલતોની જરૂર પડે.

ભારતમાં ઈન્ટરનેટ દ્વારા એક ખાતામાંથી બીજા ખાતામાં રકમની હેરફેર કરી શકાય તે માટે યુનિફાઈડ પેમેન્ટ ઈન્ટરફેસ (UPI) નામની રકમ ચૂકવવાની સેવા ઉપલબ્ધ છે, જેની મદદથી એક પદ્ધતિમાંથી બીજી પદ્ધતિમાં રકમની લેવડદેવડ સહેલાઈથી કરી શકાય છે. ઉદાહરણ લઈએ તો અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિને કારણે નિષ્ફળ ગયેલા પાક માટે વીમાની રકમ UPIની મદદથી ખેડૂતોને કોઈ પણ વ્યેટિયાઓ કે સંસ્થાની મદદ વગર સીધા જ તેમના બેંક ખાતામાં જમા કરાવી શકાય છે.

ડિજિટલ કે ક્રિપ્ટોકરન્સીમાં બેવડી ચુકવણી(ડબલ સ્પેન્ડિંગ)નો પ્રશ્ન વ્યાપક છે. ચલણી નાણાંના ઉપયોગમાં આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત નથી થતો, દા.ત., દસ રૂપિયાની નોટને એક વાર વાપરીને વ્યક્તિ દસ રૂપિયાની જ ચીજવસ્તુ ખરીદી શકે છે. ત્યાર પછી તેની પાસે રહેલી દસ રૂપિયાની નોટ વેચનાર પાસે જતી રહે છે. ક્રિપ્ટોકરન્સીમાં આર્થિક લેવડદેવડ વખતે યુઝર્સને ડિજિટલ ટોકન આપવામાં આવે છે. ડિજિટલ ટોકનનો એક વાર ઉપયોગ થાય એટલે તેની ચકાસણી કરીને તેના આધારે થયેલી લેવડદેવડ પૂરી થયેલી ગણાય. પરંતુ એક જ ડિજિટલ ટોકનનો બે કે તેથી વધુ વાર ખરીદી માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ? વિકેન્દ્રિત પદ્ધતિમાં અલગ અલગ સ્થાનેથી થતા રહેતા વ્યવહારોમાં વિલંબ થતો હોય છે અને ત્યારે એકનો એક ડિજિટલ ટોકન એકથી વધુ વાર ઉપયોગમાં લેવાઈ જાય તેવી શક્યતા છે. જોકે ડબલ સ્પેન્ડિંગનો પ્રશ્ન નિવારવા માટે પ્રૂફ ઓફ વર્ક, પ્રૂફ ઓફ સ્ટેક જેવા અલ્ગોરિથમ ઉપલબ્ધ છે. જોકે સાયબરહેક્સ આ પદ્ધતિમાં રહેલાં ઈઈંડાં શોધીને એક જ ડિજિટલ ટોકનનો એકથી વધુ વાર ઉપયોગ કરવાના પ્રયત્નમાં સતત લાગેલા જ હોય છે જે ચિંતાજનક છે !

સાયબરહુમલો થયો હોય તો શું કરવું ?

❖ તમારી વિવિધ આઈડી તેમ જ તમારા તમામ ખાતાના પાસવર્ડ બદલી નાંખો અને હંમેશાં પાસવર્ડ મજબૂત હોવો જોઈએ. પાસવર્ડ ક્યારેય તમારાં નામ, કુટુંબીજનોનાં નામ, જન્મતારીખ વગેરે આધારિત ના જ હોવો જોઈએ.

❖ તમારી બેન્ક તેમ જ ક્રેડિટ કાર્ડ કંપનીને ફોન તેમ જ સંદેશા દ્વારા જાણ કરી તાત્કાલિક તેને સ્થગિત કરાવો.

❖ તમારી સંસ્થાના આઈટી વિભાગને વિધિવત લેખિત જાણ કરો. તમારી સંસ્થાની આઈટીસુરક્ષાનું કામ કરતા નિષ્ણાતોને જાણ કરી આગળની તમામ કાયદાકીય તેમ જ ટેકનિકલ પ્રક્રિયા અમલમાં મૂકો.

❖ તમારી સંસ્થા પર સાયબર-હુમલો થયો હોય તો તમારા તમામ કર્મચારીઓ, વિકેતાઓ, સંલગ્ન સરકારી વિભાગો, ગ્રાહકોને જાણ કરો કેમ કે જ્યાં સુધી તમે તમારી સામાન્ય પરિસ્થિતિ પર પાછા નહીં આવો ત્યાં સુધી તમે ડિજિટલ વ્યવહાર નહીં કરી શકો.

❖ તમામ બનાવ તેમ જ ઘટનાઓનું દસ્તાવેજીકરણ કરો જેથી કાયદાકીય પ્રક્રિયા તેમ જ ભવિષ્યમાં સંદર્ભ માટે ઉપયોગી નીવડે.

❖ સંસ્થાની આઈટી નીતિ મજબૂત બનાવો, નિષ્ણાતની મદદ લો અને સાયબરસુરક્ષા સઘન બનાવવાની પ્રક્રિયા તાત્કાલિક અમલમાં મૂકો.

તમારા ડિજિટલ એકમો તેમ જ સાધનોને સુરક્ષિત રાખવા માટે સરળ ભલામણો ખરી ?

❖ તમે જો મોબાઈલ એકમનો વધુ ઉપયોગ કરતા હો તો એકમ પર ડિવાઈસ પ્રોટેક્શન, ડેટા પ્રોટેક્શન તથા તેની પર અમલમાં મૂકવામાં આવેલી તમામ મોબાઈલ-એપની સુરક્ષા સઘન બનાવો.

❖ હંમેશાં માન્ય, જાણીતી અને શાખ ધરાવતી કંપનીના કાયદેસર તેમ જ વિધિવત ખરીદેલા સોફ્ટવેરનો જ ઉપયોગ કરો. ક્યારેય ચોરેલા કે અમાન્ય સોફ્ટવેરનો ઉપયોગ ના કરો. સાયબર-હુમલાથી થનારું નુકસાન અત્યંત આકરું હોય છે.

❖ તમામ ખાતા કે આઈડી સાથે જોડાયેલા પાસવર્ડ બહુ જ મજબૂત રાખો. પાસવર્ડ તરીકે અક્ષરો, સંખ્યા તેમ જ વિશિષ્ટ અક્ષરો(\$, #, %, !, @, ^ વગેરે)નો સમન્વય કરીને તેને મજબૂત બનાવો.

❖ જાહેર સ્થળે ઉપલબ્ધ વાઈ-ફાઈનો ઉપયોગ કરીને ક્યારેય પણ આર્થિક લેવડદેવડ ના કરો.

❖ તમારા એકમ પર આવતા અજાણ્યા કે વિશ્વાસપાત્ર ના હોય તેવા સંદેશાઓ કે ઈ-મેઈલ ક્યારેય પણ ના ખોલો. આવા સંદેશાને ક્લિક કરવાથી તેની અંદર છુપાયેલા કમ્પ્યુટર પ્રોગ્રામ આપમેળે જ તમારી પરવાનગી લીધા વગર કે તમારી જાણ વગર જ અમલમાં જ મુકાઈ જતા હોય છે અને તમારા એકમ પરના ડેટા વાંચી શકે છે. ઉપર જણાવ્યું છે તે મુજબ હેક્સ જેનો ઉપયોગ (કે દુરુપયોગ) કરીને તમારી ડિજિટલ મિલકતોને છીનવી લેવા સતત પ્રયત્ન કરશે જ.

❖ તમારા કમ્પ્યુટરો તેમ જ એકમ પર થતી તમામ કાર્યવાહીની નોંધ આપમેળે જ લોગ સ્વરૂપે લખાતી રહે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવો. જ્યારે પણ જરૂર પડે ત્યારે લોગ પરથી પૃથક્કરણ કરીને સુરક્ષા સાથે ચેડાં થઈ રહ્યાં હોય તો તેનો અગાઉથી ખ્યાલ આવી શકે છે અને તેને આધારે તેને અટકાવવાનાં નક્કર પગલાં લઈ શકાય છે.

❖ સોશિયલ મીડિયા તેમ જ મોબાઈલ ફોન પર તમારી કોઈ જાતની અંગત માહિતીનો સંગ્રહ ના કરો તેમ જ લોકો માટે તેને જાહેર પણ ના કરો. સોશિયલ મીડિયા પર તમારા ફોટા તેમ જ વીડિયોનો પણ દુરુપયોગ થઈ શકે છે.

❖ કોઈનીય પર વધારે પડતો ભરોસો મૂકવો નહીં. તમે જ્યારે પણ તમારા એકમોને રિપેરિંગ માટે આપો ત્યારે ધ્યાન રાખો કે તેમાં તમારા કોઈ પણ જાતના ડેટા ના હોય. તમારા એકમો તેમ જ ડેટા પર બહારના લોકો હુમલો કરશે તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં તમારી નજીકના માણસો હુમલો કરવા પ્રયત્ન કરશે.

❖ તમારા કુટુંબમાં બાળકોને સાયબરસુરક્ષા અંગે જાણકારી આપો તેમ જ સાયબર-ગુનાથી બચવા માટેનાં જરૂરી અસરકારક પગલાં વિશે શિક્ષણ આપતા રહો.

❖ <https://cybercrime.gov.in>એ ભારત સરકારની વિશ્વસનીય વેબસાઈટ છે. કોઈ પણ જાતના સાયબર ગુના માટે તમારે તમારો કેસ વિગતવાર નોંધવો જોઈએ. અહીં તમામ પ્રકારના યૂઝર્સ - બાળકોથી શરૂ કરીને મોટી સંસ્થાઓ માટેની અસરકારક માર્ગદર્શિકા પૂરી પાડવામાં આવે છે.

— સંજય સૌધરી

(૧૬મા પાનાનું ચાલું)

૬. શ્રમિકો અને બેરોજગારી : આપણા દેશમાં અંદાજે બાવન કરોડ લોકો કામ કરવાની વય (૧૮થી ૬૦ વર્ષ)માં આવે છે. આજે ૧૧ ટકા બેરોજગારીને કારણે ૫.૭૨ કરોડ લોકો રોજગારી શોધે છે. કોરોનાના કારણે આવેલા લોકડાઉનના સમયગાળામાં શ્રમિકો વેતનથી દૂર રોજી મેળવતા હતા તેમની અચાનક આવી પડેલી મુશ્કેલીઓ પ્રતિ સરકારે અને સમાજે જે ઉપેક્ષા સેવી તે આઝાદી બાદ થયેલી ઘટનાઓમાં ખૂબ શરમજનક સ્થિતિ નિર્માણ થઈ છે. શ્રમિકો માટે આવાસ, ભોજન, સલામતી અને શિક્ષણ-આરોગ્યસેવામાં જે ઊણપો છે તે સત્વરે દૂર કરવાની આવશ્યકતા છે.

૭. ગરીબી : દેશની ૨૨ ટકા વસ્તી ગરીબી રેખા નીચે છે. તેમને ત્રણ મહિના નિ:શુલ્ક અનાજ, કઠોળ આપતી સરકારે ભૂખમરાની સ્થિતિ નિવારી છે તે પ્રશંસનીય પગલું છે. મનરેગા યોજના હેઠળ વધારે નાણાં ફાળવીને ગ્રામીણ વિસ્તારમાં પૂરક રોજગારીનો જે પ્રયાસ કર્યો છે તેનાં સારાં પરિણામો આવશે. ગરીબીના મુદ્દે સૌથી વિશેષ ચિંતા હોય તો એ છે કે આર્થિક મંદી, મોંઘવારી અને બેરોજગારીનો ત્રિવિધ તાપ ગરીબોને સૌને વધારે દગ્ગાડી રહ્યો છે.

કોરોનાએ અર્થતંત્રને ઈન્નભિન્ન કર્યું છે પણ જો સરકાર ઉદાર નીતિ અપનાવે, ધનિકો લોભ ઘટાડે, શ્રમિકો મૂળ રોજગારીમાં પરત આવે, બેંકો વ્યવહારુ થઈ મદદ કરે અને સહિયારો પુરુષાર્થ કરીએ તો કોરોના પછીના વિશ્વમાં ફરી ભારત ઝડપથી વિકસતા દેશની કક્ષામાં આવી આર્થિક મહાસત્તા બનવાની દિશામાં આગેકૂચ જારી રાખી શકશે.

— પ્રવીણ ક. લહેરી

વીતી જશે આ રાત

“ભારત દેશનાં વિવિધ રાજ્યોમાં ‘અનલોક’ની પ્રક્રિયા ચાલુ થઈ ગઈ છે” આવું એક માહિતીસભર વાક્ય રોજ-બરોજ સાંભળવા મળે છે, પરંતુ આ નવેસરથી શરૂ થયેલા દિવસોમાં કંઈક અજપો વર્તાય છે. ‘કોરોના કાળ’ (ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ, વર્તમાનકાળની જેમ) પછી ફરી શરૂ થયેલી ઓનલાઈન કોર્ટમાં બે પ્રકારના કેસની ભરમાર થઈ છે. એક તો વસિયતનામા : એવું તો નહોતું કે પહેલાં વૃદ્ધો પોતાના વસિયતનામા બનાવતાં નહોતાં, પરંતુ કોરોનાની મહામારીને કારણે અનિશ્ચિતતાઓ એટલી હદે વધી ગઈ છે કે સામાન્ય પારિવારિક ધોરણે લગભગ દર બીજા ઘરે વારસાનાં કાગળિયાં બની રહ્યાં છે. કોર્ટમાં પાછલા મહિનાઓમાં ૧૦૦ %ના દરે વધેલા આ કિસ્સાની નોંધ લગભગ બધા સમાચારપત્રોએ પણ લીધી હતી. બીજા બાબત એ કે ઘરેલુ ઉશ્કેરાટ અને નાસીપાસ કે હતાશ થયેલાં યુગલોના છૂટાછેડાની અરજીઓ, પગારધોરણનો ઘટાડો, સતત સાથે રહેવાથી થતી ઊથલપાથલ અને ભવિષ્યની હતાશાના કારણે છેલ્લા દિવસોમાં આવી અરજીઓનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર રીતે વધ્યું છે. ખૂબ ધ્યાનથી વિચારીએ તો આ બધી ઘટનાઓ માત્ર કોરોનાના લીધે બની હોય તેવું જરા માનવું મુશ્કેલ છે. કેટલાંક પાસાંઓને ફેરવી તોળીએ તો કદાચ આ પરિસ્થિતિનો તાગ મળે.

વિશ્વવિખ્યાત માનસશાસ્ત્રીઓએ વ્યક્તિનાં હતાશા, ચિંતા (causes of depression and anxiety) અને તેનાથી ઝડૂમવાની શક્તિઓ(stabilizers)નું ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ કરેલું છે. ૧૯૭૦માં જ્યોર્જ (George) નામના પ્રાધ્યાપક અને ટ્રીલ (Trill) નામક તેમના સાથીદારે કેમ્બ્રેવેલ(Cambrewell)માં વસતા સમુદાયની ૬૦૦ જેટલી બહેનોનો વર્ષો સુધી અભ્યાસ કર્યો. આ અભ્યાસના અંતે આવેલાં પરિણામોએ મનોવિજ્ઞાનનાં તથ્યોને ધરમૂળથી બદલાવી નાંખ્યાં. આ અભ્યાસ અનુસાર મુખ્ય બે વાત પર જ્યોર્જે ભાર મૂક્યો છે. હતાશાનાં મુખ્ય કારણોમાં વ્યક્તિનાં જીવનમાં બનતી એક કે વધુ નકારાત્મક ઘટનાઓ અને એવી ઘટના સાથે પસાર થતા સમયની અવધિ (બે દિવસ, મહિના, વર્ષો વગેરે) અને આ તણાવપૂર્ણ ઘટનાઓને લડત આપતાં પરિબળોની ઊણપનો સમાવેશ કર્યો છે.

આજે પણ આ તારણો એટલાં જ સરળ અને સાચાં દેખાય છે. લોકડાઉન દરમિયાન સૌએ ખૂબ ચિંતા અને ભયના ઓથાર હેઠળ દિવસો પસાર કર્યા. ‘લોસ્ટ કનેક્શન’ પુસ્તકના લેખક જહોન હરીએ વર્ણવેલા કિસ્સાની જેમ આપણે સૌએ અનુભવ કર્યો છે. આપણને થાય કે બે દિવસ બહાર ના જઈએ. શાકવાળો, ધોબી, છાપાવાળા ન આવે તો વળી શું ફરક પડી જવાનો છે ? આપણે તો ‘વીડિયો કૉલ’ પર વાત કરી લેતા હતા ને ? પરંતુ ઊંડે ઊંડે તો માણસ માણસથી વિખૂટા પડ્યાની લાગણી અનુભવતો હતો. ક્યાંક નોકરી સાથે ભવિષ્ય અંધકારમય થઈ જવાનો ભય હતો. ક્યાંક બહાર

જઈશું, કોઈને અડીશું પછી ઘરે આવ્યા ને ‘બા’ને મારા લીધે કંઈ થઈ ગયું તો ? એવો સતત નકારાત્મક ભય મનમાં વલોવાતો હતો.

સામાન્ય દિવસોમાં ઘરમાં નાની મોટી રક્તક થાય તો ચલાવી લેનારા માણસો સામસામે લડતા હતા. મિત્રો સાથે કે પાડોશી સાથે ચા પીને ભૂલી જવાતી વાતો મન ઉપર અસરકર્તા બની રહી હતી. ઘરમાં અનાજ, ખિસ્સામાં પૈસા અને મનમાં આશા ઓછી થતી જતી હતી. હતાશા-ચિંતા જ્યારે ઘેરી વળી, ત્યારે કેટલાંક ઘરોમાં મોટેરાંની હાજરીએ સુલેહનું કામ કર્યું, તો ક્યાંક બાળકોનાં ચિડાવાથી વધુ તંગ પરિસ્થિતિઓ થઈ છતાં ભવિષ્યના પ્રશ્નો એમ જ ઊભા રહ્યા.

‘અનલોક’ની સાથે એકાએક નવી ઊર્જાનો સંચાર થયો. જાણે ઘરની બધી જ વ્યક્તિમાં લડવાની તાકાત પાછી આવી. જીવનની ઊર્જા પાછી આવી પણ થોડા ભય સાથે. આ તણાવપૂર્ણ પરિસ્થિતિમાં હતાશાને માત કરવાની જવાબદારી જેટલી પરિવારોની છે, તેટલી જ વિચારકો, લેખકો અને સરકારની પણ છે જ

આપણે સૌએ સમજણ સાથે હૈયે હામ રાખી ‘વીતી જશે આ રાત’ માનીને તે આશા જીવંત રાખવી જ રહી. તે સોનેરી દિવસો લાવવા આજના દિવસને પસાર કરવો જરૂરી છે. હતાશાને માત કરવા વોટ્સએપ વિચારો રોજ મળે પણ ધ્યાન એ રાખવું જ રહ્યું કે ક્યાંય કોઈ નબળો વિચાર ભૂલથીય ‘ચિત્તપ્રવેશ’ ના કરી જાય. આપણી આસપાસના વ્યક્તિ-વાતાવરણને જીવંત રાખીશું તો ટકી જઈશું. માનવતાની હૂંફ જ સલામત ભવિષ્યમાં પાંખો વીંઝવાની ઝંખનાને સાકાર કરશે. હાથમાં હાથ અને હતાશાને માત ! ચાલો, મનમાં ભરી લઈએ એ આશાનું આકાશ...

— પૂર્વી દેસાઈ

(૩૪મા પાનાનું ચાલુ)

કળાની સાધના માટે કળા પ્રત્યે સમર્પણની ઉત્કટ ભાવના જરૂરી છે. સમર્થ કલ્પનાશક્તિ, કળાક્ષેત્રે સમયે સમયે પલટાતા પ્રવાહો સમજવાની, એને સાનુકૂળ થવાની આવડત તથા પોતાની મૌલિકતાને આંચ ન આવે એ રીતે એને અપનાવવાની શક્તિ જોઈએ. કળાકારમાં આગવી દૃષ્ટિ અને માનવતા પણ જરૂરી છે. ચિત્રકામનાં વિવિધ સાધનોનો યથાર્થ ઉપયોગ પણ તેણે કરી જાણવો જોઈએ.

મારાં ચિત્રોમાં ગૂઢતાનો ભાસ પ્રયોગિક છે. એના દ્વારા હું જીવનની ક્ષિતિજરેખાને ખોળું છું. જીવનના સંશોધનમાં અનેક ચડતીપડતી અનુભવાય છે ત્યારે પણ જીવન તો ગતિશીલ રહે છે. મારાં ચિત્રોમાં આલેખાયેલી, કુદરતમાં ગાંભીર્ય, અથડામણ કે ભયસૂચક ભાવ સાથે ઊર્મિનાં ઉડ્યન કે નાટ્યાત્મકતા જણાશે. આ રીતે ચિત્રફલક પર જીવનની ગૂઢતા વ્યક્ત કરવા મથું છું. ગૂઢતા એ આગવી કલાભિવ્યક્તિની દ્યોતક છે.

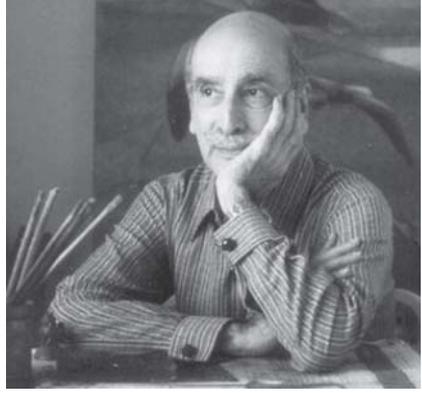
કલા એ આત્માનું સૂચક દર્શન છે. એમાં સંજ્ઞા, પ્રજ્ઞા, ઊર્મિ, કલ્પના ને કૌશલનો મધુર સમન્વય છે.

— રમેશ બાપાલાલ શાહ

જહાંગીર સાબાવાલા

જહાંગીર એટલે વિશ્વવિજેતા; વિશ્વ જીતવા માટે અનેક યુદ્ધોની ભારે ખૂનામરકી પછી જે બચ્યું હોય તેનો માલિક. બહારના વિશ્વથી પણ મોટું વિશ્વ મનુષ્યની અંદર છે. વિરલાઓ જ તેના પર જીત મેળવી શક્યા છે! આપણી આ લેખમાળાનું ઉત્તુંગ શિખર સર કર્યું છે તે જહાંગીર છે. તેમણે મન પર જીત મેળવી છે. સંસારમાં રહીને જીત મેળવી છે, દુનિયા જોઈ શકે તેવી જીત મેળવી છે. ગાંધીજી માનતા : I am only an artist

જહાંગીર સાબાવાલા

of Nonviolence. તેમ, જહાંગીર સાબાવાલા પણ અધ્યાત્મના કલાકાર હતા.

દુનિયા જીતે તે સિકંદર કહેવાયા. પ્રાચીન ગ્રીક લોકોની જાણમાં હોય તેવા તમામ વિસ્તારો પર સિકંદર જીત મેળવી ચૂક્યો હતો. પરંતુ એના જીવનનો અંત વિદ્યારક હતો. જ્યારે આપણા કલાકાર જહાંગીરને બાળપણથી જેણે જોયા હશે તેઓએ તેમના નમણા ચહેરા પર વધતી જતી દૈવી કાંતિ જોયા કરી હશે! જહાંગીર છેલ્લે સુખની નિદ્રા પામ્યા તે નિર્વાણ!

કલાકાર જહાંગીરને જોઈને, તેમની મૂછો જોઈને સ્પેનિશ ચિત્રકાર સાલ્વાડોર ડલી યાદ આવે, ચિત્રોમાં પાકટતા જોઈ ઋષિ કલાકાર રોરિક યાદ આવે, આપણને કલાગુરુ રવિશંકર રાવળ યાદ આવે, અને વાતો કરતા હોય ત્યારે જિદ્દુ કૃષ્ણમૂર્તિ યાદ આવે. અલબત્ત ત્યારે જોનારની નજર ભરી દેતા ઊજળા, નમણા, સુંદર ચહેરા પર સતત મરક મરક થતું તેમનું હાસ્ય તેમાં ઉમેરણ હતું! સાધુતુલ્ય આ પારસી કલાકારે પોતાના જીવનનો મુખ્ય આધાર તેમના ઝોરાષ્ટ્રીયન ધર્મના પ્રભાવને ગણ્યો હતો. વિશ્વના સૌથી નાના ગણાતા આ ધર્મમાંથી તેમણે સતત પ્રેરણા લીધી હતી. પવિત્ર આતશની જવાળાઓમાંથી તેમને ચિત્રમાં તેજ-છાયા(light & shade)ના પ્રમાણ મૂકવાની સૂઝ મળી હતી. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ એ તેમનું જીવન હતું. પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદ્વ્યતે ।

આટલી પૂર્વભૂમિકા કલાકારનો પરિચય છે. નવ દાયકાના જીવનકાળમાં તેમણે નવેનવ રસ માણ્યા હશે! આ બધા બદલાવ દાયકે-દાયકે બદલાતી જતી ચિત્રશૈલી થકી સર્જાયેલાં ચિત્રો, તે તો તેમની જીવનકથા છે, ઉત્તુંગ જીવનચરિત્ર છે!

મુંબઈના સમૃદ્ધ પારસી પરિવારમાં ઈ. સ. ૧૯૨૨માં જન્મેલા હતા. તેમનું મોસાળ એટલે વિખ્યાત એરિસ્ટોક્રેટ કાવસજી જહાંગીર કુટુંબ. શાળાના અભ્યાસ પછી તેમણે

મુંબઈ-ચોપાટી પર આવેલી વિલ્સન કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર બાદ મુંબઈની જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાંથી ચિત્રકળાનો અભ્યાસ કરી ડિપ્લોમા મેળવી બે વર્ષ લંડનની ૧૦૦ વર્ષની જાણીતી 'હેથર્લી સ્કૂલ ઓફ આર્ટ'માં અભ્યાસ કર્યો. પછી પેરિસની ત્રણ જાણીતી આર્ટ સ્કૂલોમાં સાત વર્ષ અભ્યાસ કર્યો.

વિખ્યાત કલાકારો માઈકલ એન્જેલો, વિલિયમ ટર્નર, પોલ સેઝાં, જુઅન ગ્રિસ જેવા મહાન કલાકારો તેમનો આદર્શ હતા. મધુકરવૃત્તિથી મધુ ચયન કરી પોતાની ઉત્કૃષ્ટ 'જહાંગીરી' શૈલીનું સર્જન કર્યું હતું. તેમનાં ચિત્રમાં સંજ્ઞા, પ્રજ્ઞા, ઊર્મિ, કલ્પના અને કૌશલનો સુમેળ ચોક્કસ જોવા મળ્યો છે. તેમના જીવનનો આદર્શ રશિયન લેખક એલેક્ઝાંડર સોલ્ઝેનિત્સિન હતા. તેમની તીવ્રબુદ્ધિની ચમક, સત્યની પરખ, અસાધારણ સમર્પણભાવના અને હિંમતથી તેઓ પ્રભાવિત હતા. તેમનાં પત્નીના શબ્દોમાં : તેના સ્ટુડિયોમાં હોય ત્યારે તે પીંછી, રંગ અને કેન્વાસમાં એકાકાર બની જતો હોય છે. જહાંગીરનું કામ એ જ તે ભારતીય હોવાનું પ્રમાણ છે.

તેમનાં ચિત્રોને ખૂબ આવકાર મળવા લાગ્યો. ચિત્રકાર તરીકેની ૬૦ વર્ષની પ્રવૃત્તિમાં તેમણે ૩૦ જેટલાં નિજી પ્રદર્શનો કર્યા તેમ જ ઘણાં ગ્રૂપ પ્રદર્શનોમાં પણ ભાગ લીધો હતો. તેમનાં ચિત્રોને વેચાણમાં ખૂબ ઊંચા મૂલ્ય મળ્યાં છે. એક ચિત્ર પોણાબે કરોડ રૂપિયામાં અને બીજું એક ચિત્ર બે કરોડ રૂપિયામાં વેચાયું છે! તેમને પદ્મશ્રીનો ખિતાબ ઈ. સ. ૧૯૭૭માં મળ્યો. 'લલિત કલા રત્ન' ખિતાબ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ તરફથી ઈ. સ. ૨૦૦૭માં મળ્યો. ૮૯ વર્ષનું કળાસમર્પિત જીવન જીવી ઈ. સ. ૨૦૧૧માં તેમનું અવસાન થયું.

જહાંગીર સાબાવાલાના કલાસર્જનનો પરિચય આપતાં ત્રણ આલબમ જાણીતા કલામર્મજોએ કર્યાં છે તથા તેમની કળાશૈલી પ્રત્યક્ષ દર્શાવતી બે ડૉક્યુમેન્ટરી ફિલ્મો પણ બની છે. તેમાંની 'સ્વદેશ' શીર્ષકથી ત્રણ ભાગમાં બનેલી ફિલ્મ તેમની ખરી ઓળખ આપે છે. વિદેશમાં પોતાની કળાશૈલીનો ડંકો વગાડ્યા પછી પણ દેશપ્રેમથી પ્રેરાઈને ભારત આવીને સ્થિર થયા, અહીંના વાતાવરણમાં એકરસ થવામાં સમયગાળો વિતાવવો પડ્યો, તેમના કેન્વાસની ખૂબી, રંગવિધાનની ખૂબી સમજવામાં ભારતના કળાના ધુરંધરોનો અને કલાકારોનો ખચકાટ જહાંગીર સાબાવાલાએ ઉદારતાથી સ્વીકારી લીધો. એ બધું આ ફિલ્મમાં ખૂબીથી ઉતાર્યું છે. તેમાં પણ તેમનો સ્વદેશપ્રેમ છલકાતો સહજ દેખાય છે. ભારતનાં સ્થળોના કેન્વાસમાં ભારતીયતા ઊભરાય છે. 'ધ રિવર' ચિત્ર જે પવિત્ર ભારતીય વાતાવરણ સર્જે છે એ તેમના ભારતીય પ્રાણનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે.

બાળપણથી માંડીને જીવનના એક એક સોપાન ચડવાની વાતો, તેમણે આપેલા કેટલાક વીડિયો ઈન્ટરવ્યૂ તેમ જ અન્ય વાતચીતો પરથી સારવીને તેમના જ શબ્દોમાં :

બચપણથી જ વાયોલિનવાદન, વક્તૃત્વકળા ને પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિની સાથે ચિત્રકળામાં પણ રસ હતો. પ્રવાસોમાં દેશવિદેશનાં વિવિધ સંગ્રહસ્થાનોમાં મહાન કલાસ્વામીઓની કૃતિઓનાં અવલોકનથી મારી કળાસમજને ઓપ મળ્યો.

(અનુસંધાન ડરમા પાને)

જો આગામી કાર્યક્રમો જો

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ઓગસ્ટ મહિનામાં નીચે મુજબના કાર્યક્રમો ઓનલાઇન યોજવામાં આવ્યા છે. દરેક કાર્યક્રમ સાંજના ૫.૩૦ વાગ્યે જોઈ શકશો.

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી

◆ ૭ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦, શુક્રવાર : સાંજના ૫.૩૦

કવિવર રવીન્દ્રનાથની ૭૯મી પુણ્યતિથિએ શ્રી શૈલેષ પારેખ શબ્દાંજલિ આપશે તથા આવિષ્કાર એકેડેમી દ્વારા શ્રી કલ્પેશ દલાલ દ્વારા નિર્મિત 'રવીન્દ્ર ગૂર્જરી'ની પ્રસ્તુતિ. જેમાં શાંતિનિકેતનમાં અભ્યાસ કરી ગયેલા બચુભાઈ શુક્લ અને પિનાકીન ત્રિવેદી ટાગોરનાં સંગીત અને નૃત્યની પ્રસ્તુતિ કરશે.

◆ ૧૯ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦, બુધવાર : સાંજના ૫.૩૦

શ્રી નિસર્ગ ત્રિવેદી અને શ્રી અલ્પા શાહ દ્વારા કેટલાક હાસ્યલેખોનું વાચિકમ્ તથા પ્રજ્ઞાયક્ષુ પાયલ શર્મા દ્વારા નિર્ભયાની એકોક્તિ.

સ્વાસ્થ્ય-યોગશ્રેણી

◆ ૮ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦, શનિવાર : સાંજના ૫.૩૦

શ્રી મનસુખભાઈ મ. મેદાણી દ્વારા પ્રેરિત સ્વાસ્થ્યયોગ શ્રેણી અંતર્ગત શ્રી ભારતી મિસ્ત્રી અને શ્રી તુલસી શીલ પટેલ દ્વારા કોરોનાના સંદર્ભમાં યોગાસનો વિશે નિદર્શન સાથે વક્તવ્ય.

કેળવણીકાર શ્રી નંદુભાઈ દામોદર શુક્લ વ્યાખ્યાનશ્રેણી

◆ ૧૪ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦, શુક્રવાર : સાંજના ૫.૩૦

'ભારતના પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાની શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝના જીવન અને કાર્ય' વિશે ડૉ. કિશોર પંડ્યાનું વક્તવ્ય.

પ્રિ. આર. એલ. સંઘવી અને શ્રીમતી મંજુલા આર. સંઘવી જ્ઞાનપ્રસાર વ્યાખ્યાનમાળા

◆ ૨૬ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦, બુધવાર : સાંજના ૫.૩૦

વર્તમાન સમયને અનુલક્ષીને 'કોરોના અને ભારત સામેના આર્થિક પડકારો' વિશે ડૉ. મંદા પરીખનું વક્તવ્ય.

શિક્ષણવિદ શ્રી કંચનલાલ પરીખ વ્યાખ્યાનશ્રેણી

◆ ૨૯ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦, શનિવાર : સાંજના ૫.૩૦

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક શ્રી અનામિક શાહનું 'નવી શિક્ષણનીતિ' વિશે વક્તવ્ય.

 (ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ), (Gujarat Vishvakosh Trust)

વોટ્સઅપ ઉપર આની લિંક મૂકવામાં આવે છે. વોટ્સઅપમાં જોડાવા માટે આ નંબર મો. ૯૮૯૮૦૪૨૬૯૯ પર મેસેજ કરીને જોડાઈ શકશો.

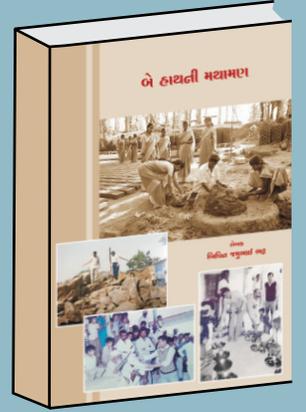
દર માસની ૫મી તારીખે પ્રકાશિત   ISSN 2321 6999

RNI No. GUJGUJ/1998/4459. License to post without
Prepayment No. PMG/HQ/111/2019-2020.
at Ahd PSO On 5th every month under postal
Regd. No. GAMC 1375 2018-20 issued by
SSP Ahmedabad-9 Valid Upto 31-12-2020

ગુજરાત વિશ્વકોશનાં નવાં પ્રકાશનો

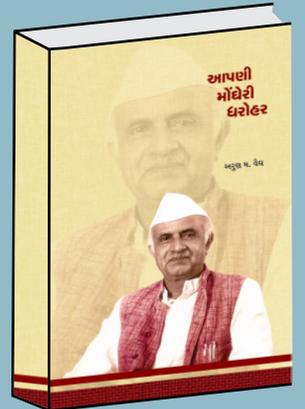
પુસ્તક - રણ, જણજણાણું
લેખક - ધીરેન્દ્ર મહેતા
પૃષ્ઠ - ૧૩૬
કિંમત - રૂ. ૧૫૦/-

પુસ્તક - બે હાથની મથામણ
લેખક - બિપિન ભટ્ટ
પૃષ્ઠ - ૨૦૦
કિંમત - રૂ. ૨૦૦/-

પુસ્તક - અર્થવાસ્તવ
લેખક - રમેશ બી. શાહ
પૃષ્ઠ - ૧૮૦
કિંમત - રૂ. ૧૭૦/-

પુસ્તક - આપણી મોઢેરી ધરોહર
લેખક - અરુણ મ. વૈદ્ય
પૃષ્ઠ - ૨૨૮
કિંમત - રૂ. ૨૦૦/-

